

This text was first published in Dutch as an article in the theme issue on gender of the magazine Onze Alma Mater (Leuven, August 2001).

INTRODUCTION

Architectural theory is an ancient discipline, well established since antiquity. The writings of Vitruvius form the oldest source in which construction has been the subject of a philosophical as well as a technical reflection, which prescribes rules and applies criteria for determining the optimal method for construction. Since ancient times, architectural theory is steeped with metaphors which apply to masculinity and femininity. A very well-known and often used example in architectural education is the connection which Vitruvius established between the orders and proportions of the male and female body: the Doric order, in which the height of the column is six times the width, is proportional to the male body; the Ionic order is inspired on the female beauty ideal and reproduces the female proportions whereby the width of the column equals one eighth of the height; lastly, the Corinthian order “attempts to depict the slenderness of a girl, as girls have more slender forms on account of their youth and a gentler appearance with their jewellery” (Vitruvius, 1997: 114).

The origin myth of architecture is also discussed in gender loaded terms. The muse of architecture is, as all muses are, of the female gender. One of the most graceful phrasings is given by Paul Valéry, the French poet and essayist who dedicated a text on Eupalinos of architecture (1921). The Greek architect Eupalinos is depicted as the pioneering architect who designs his buildings as a tribute to a loved one. In conversation with a friend, Valéry has him testify: “you should know what this small temple, nearby, which I built in the honour of Hermes, means to me! – Whilst an incidental passerby merely sees an elegant chapel – nothing special: four columns, a simple style – to me it is the memory of a sunny period in my life. Oh delicious transformation! No one knows that this elegant temple is the mathematical representation of a girl from Corinth with whom I’ve shared the joy of love. It is a faithful rendition of her proportions. To me, this temple lives! It gives to me what I have put in to it.” (Valéry 2001)

Another version of the origin myth is provided by Heinrich Tessenow, an early twentieth century German architect, who built using a very sober shape language with a tendency toward classicism. In his essay “Wie Adam Baumeister würde” Tessenow orders a young Adam to build a house that provides shelter against the hostility of nature after the Fall, at the insistence of Eve who aims for the protection of her children. Having matured, Adam eventually finds a source of happiness and pride in building: after his “Lehr- und Wanderjahre” have ended, he learns to have faith in the values of family and maternity, he settles down and becomes

Το παρόν κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε στα Ολλανδικά στο περιοδικό Onze Alma Mater, σε τεύχος-ειδικό αφιέρωμα στο κοινωνικό φύλο (Λουβέν, Αύγουστος 2001).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αρχιτεκτονική θεωρία είναι ένα επιστημονικό πεδίο με μακράιωνη παράδοση, καθιερωμένο ήδη από την αρχαιότητα. Τα γραπτά του Βιτρούβιου αποτελούν την αρχαιότερη ιστορική πηγή της. Η κατασκευή γίνεται εκεί αντικείμενο φιλοσοφικής αλλά και τεχνικής σκέψης, από την οποία προκύπτουν τελικά κανόνες και κριτήρια για τον καθορισμό της βέλτιστης κατασκευαστικής μεθόδου. Ήδη από τους αρχαίους χρόνους εξάλλου, η αρχιτεκτονική θεωρία βρήκε μεταφορών που στηρίζονται στις ιδιότητες των φύλων. Ένα ευρέως γνωστό τέτοιο παράδειγμα, που συχνά χρησιμοποιείται στο πλαίσιο της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης, είναι η αντιστοιχία αρχιτεκτονικών ρυθμών και αναλογιών του αντρικού και γυναικείου σώματος που πρώτος ο Βιτρούβιος επιχειρεί και καθιερώνει: ο Δωρικός ρυθμός, όπου το ύψος της κολόνας ισοδυναμεί με το εξαπλάσιο της διαμέτρου της, αντιστοιχεί στις αναλογίες του αντρικού σώματος: ο Ιωνικός ρυθμός εμπνέεται από το ιδανικό του γυναικείου κάλλους και αναπαράγει τις αναλογίες του γυναικείου σώματος, με τη διάμετρο της κολόνας να ισοδυναμεί με το ένα όγδοο του ύψους της: τέλος, ο Κορινθιακός ρυθμός «επιχειρεί να απεικονίσει τις λυγερόκορμες μορφές των νεαρών κοριτσιών, μιας και τα κορίτσια είναι πιο λεπτόσωμα χάρη στα νιάτα τους και έχουν όψη πιο ευγενική χάρη στα κοσμήματά τους» (Βιτρούβιος, 1997: 114).

Ο μύθος, άλλωστε, γύρω από τις ρίζες της αρχιτεκτονικής προσεγγίζεται επίσης με όρους που φέρουν το φορτίο του φύλου. Η μούσα της αρχιτεκτονικής, όπως όλες οι μούσες, είναι γένους θηλυκού. Μία από τις πλέον κομψές διατυπώσεις του συναντούμε στα γραπτά του Paul Valéry, του Γάλλου ποιητή και δοκιμιογράφου που αφιέρωσε ένα κείμενό του στον Ευπαλίνο [Ευπαλίνος, ή ο αρχιτέκτων (1921)]. Ο Έλληνας αρχιτέκτονας Ευπαλίνος παρουσιάζεται ως ένας πρωτοπόρος αρχιτέκτονας, που σχεδιάζει τα κτήριά του σαν φόρο τιμής σε αγαπημένο πρόσωπο. Ενώ συνομιλεί με έναν φίλο, τον ακούμε να λέει –σύμφωνα πάντα με τον Valéry:

«(...) αν ήξερες τι είναι για μένα εκείνος ο μικρός ναός που έχτισα για τον Ερμή, δύο βήματα πέρ’ από δώ! Εκεί που ο διαβάτης δεν βλέπει παρά ένα κομψό μικρό ιερό, - μικροπράγματα είναι: τέσσερις κίονες, ρυθμός πολύ απλός, - έβαλα εγώ την ανάμνηση μιας λαμπερής ημέρας της ζωής μου. Γλυκιά μεταμόρφωση! Ο λεπτοκαμωμένος αυτός ναός, κανείς δεν το ξέρει, είναι η μαθηματική εικόνα μιας κόρης από την Κόρινθο, και της ευτυχισμένης αγάπης μας. Παρασταίνει πιστά τις ιδιαίτερές της αναλογίες. Για μένα ζει. Μου ξαναδίνει πίσω ό,τι του έδωσα.» (Valéry, 2001)

Μια άλλη παραλλαγή του καταγωγικού μύθου της αρχιτεκτονικής συναντούμε στο έργο του Heinrich Tessenow, Γερμανού αρχιτέκτονα των αρχών του 20ου αιώνα, το αρχιτεκτονικό ιδίωμα του οποίου στηριζόταν στη χρήση του αυστηρού σχήματος με μια τάση προς τον κλασικισμό. Στο δοκίμιό του με τίτλο “Wie Adam Baumeister würde”, ο Tessenow βάζει τον νεαρό Αδάμ να χτίζει ένα σπίτι-καταφύγιο από τις εχθρικές, μετά την πτώση, διαθέσεις της φύσης, υπακούοντας στις επίμονες εκκλήσεις της Εύας που ζητά να προ-

an accomplished builder, who builds a centre for his life and world. (Tessenow 1982: 13).

For those who wanted to see it, it has long been obvious that these origin myths constructed the architect as male. Metaphors of masculinity and femininity have historically been used rather abundantly also in the description of styles and spaces (Forty 1996). This does not mean however that architectural history and theory have come to terms with gender. To the contrary – until recently the impact of gender conceptualisations on the discipline and on the built environment have not been given any serious thought. That has changed thanks to the rise of feminism and of gender studies.

In parallel with second wave feminism in the sixties and seventies, and with the emergence of women's studies, a critical discourse emerged in architecture and spatial planning inspired by the emancipation of women and asking questions about traditions and conventions. This discourse has evolved greatly over the past decades, partly inspired by the theoretical developments in women's and gender studies, and has led to the development of a comprehensive set of exhibitions, symposia and publications. The main objective at first was to criticize the implicitly emancipation-inhibiting aspects of architecture and to develop an alternative for practical use. The arguments gradually shifted from an activist, intensely politically charged approach to a more theoretical discussion, in which the intricate connection between architectural hierarchies of space and the construction of gender identities became the central topic.

This article intends to map the contributions to architectural theory provided by feminist inspired thinking. I use an interpretation schedule in which I distinguish three more or less consecutive 'paradigms': equality thinking, difference thinking and constructionist thinking. These theoretical concepts have influenced thinking about role patterns and gender, including in other fields of science such as cultural studies or art history (cf. Van der Stighelen 1999). They don't always appear in a pure form and the chronological sequence cannot be seen as strict. However, they form a convenient reading schedule, since they allow the discovery of a certain logic in the themes and ways of approaching which have been used in the past thirty years. Each of these viewpoints generates a double criticism: on the one hand, the criticism of building in the built environment (the 'hardware' of architecture) and on the other hand, the criticism of the institution of architecture (the 'software'). The term 'institution' refers to the entirety of social institutions and discourses which can be given the cultural label 'architecture': schools, universities, associations, legal texts, specialised publications, exhibitions, archives, and so forth.

στατέψει τα παιδιά της. Όταν ωριμάζει πια, ο Αδάμ ανακαλύπτει μια πηγή ευτυχίας και υπερηφάνειας στην τέχνη του κτίστη: αφού τα χρόνια της μαθητείας και της περιπλάνησης φτάσουν στο τέλος τους, μαθαίνει να έχει πίστη στις αξίες της οικογένειας και της μητρότητας, στεριώνει στο σπιτικό του και γίνεται ένας καταξιωμένος κτίστης, που οικοδομεί ένα κέντρο για τη ζωή του και τον κόσμο του (Tessenow 1982: 13).

Ήταν από καιρό φανερό, για όσους ήθελαν πράγματι να το δουν, πως η εικόνα του αρχιτέκτονα που ετούτοι οι μύθοι κατασκευάζουν ήταν γένους αρσενικού. Και μολονότι στην ιστορία της αρχιτεκτονικής αφθονούν οι μεταφορές που πλέκονται γύρω από τη θηλυκότητα και τον ανδρισμό για να περιγράψουν αρχιτεκτονικά στυλ και χώρους (Forty 1996), η αρχιτεκτονική ιστορία και θεωρία δεν έχουν καταφέρει να συμφιλιωθούν με την ιδέα του κοινωνικού φύλου. Αντιθέτως, μέχρι και πρόσφατα η επίδραση των εννοιολογήσεων του φύλου στην αρχιτεκτονική και το δομημένο περιβάλλον δεν είχε τύχει της απαραίτητης προσοχής. Αυτό άλλαξε χάρη στο έδαφος που κέρδισε ο φεμινισμός και οι σπουδές του φύλου.

Παράλληλα με το δεύτερο κύμα του φεμινισμού στις δεκαετίες του '60 και '70 και με την εμφάνιση των σπουδών με αντικείμενο το γυναικείο φύλο (women's studies), εμφανίστηκε και ένα είδος κριτικού λόγου στην αρχιτεκτονική και τη δόμηση του χώρου που αντλούσε την έμπνευσή του από τη χειραφέτηση των γυναικών και αναθεωρούσε παραδόσεις και συμβάσεις. Ο κριτικός αυτός λόγος γνώρισε μεγάλη άνθιση στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, τροφοδοτούμενος εν μέρει από τις θεωρητικές εξελίξεις στις γυναικείες σπουδές και τις σπουδές του φύλου, και είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη μιας ευρύτερης εκθεσιακής, συνεδριακής και εκδοτικής δραστηριότητας. Συνολικά η δραστηριότητα αυτή είχε στόχο αφενός την άσκηση κριτικής στις πτυχές εκείνες της αρχιτεκτονικής που σιωπηρώς αντιστέκονταν στην ιδέα της χειραφέτησης, αφετέρου την ανεύρεση εναλλακτικών λύσεων για εφαρμογή στην πράξη. Το κέντρο βάρους της σχετικής συλλογιστικής μετατοπίστηκε σταδιακά από προσεγγίσεις που είχαν έντονο τον χαρακτήρα του πολιτικού ακτιβισμού, προς την κατεύθυνση θεωρητικότερων προσεγγίσεων, που εστίαζαν κυρίως στο ζήτημα της περίπλοκης σχέσης μεταξύ αρχιτεκτονικών ιεραρχήσεων του χώρου και κατασκευής των έμφυλων ταυτοτήτων.

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να χαρτογραφήσει τη συμβολή της φεμινιστικής σκέψης στην αρχιτεκτονική θεωρία. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιεί ένα ερμηνευτικό πλάνο που διακρίνει και αναλύει τρία λίγο πολύ διαδοχικά θεωρητικά «μοντέλα»: τη θεωρία της ισότητας, τη θεωρία της διαφορετικότητας και τη θεωρία της κοινωνικής κατασκευής (ή κοινωνικός κονστρουκτιβισμός). Οι θεωρίες αυτές έχουν επηρεάσει τις αντιλήψεις γύρω από το κοινωνικό φύλο και τους ρόλους του, αντιλήψεις που διατυπώνονται και σε άλλα ακαδημαϊκά πεδία, συμπεριλαμβανομένων των πολιτισμικών σπουδών και της ιστορίας της τέχνης (πρβλ. Van der Stighelen 1999). Δεν παρουσιάζονται πάντοτε σε αμιγή μορφή, ενώ η χρονική τους σειρά δεν είναι απόλυτη. Ωστόσο, προσφέρουν ένα χρήσιμο εργαλείο ανάγνωσης, αφού μάς βοηθούν να εντοπίσουμε μια λογική συνέχεια μεταξύ των ζητημάτων και προσεγγίσεων που αναδείχθηκαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων τριάντα ετών. Η κριτική που επι-

EQUALITY THINKING

Equality thinking lies at the roots of the second wave of the feminist movement and presumes that men and women are equal and share the same capacities. The dominant perspective used in this paradigm is that women are oppressed and discriminated against, also in the way space is organised: power is unequally distributed between men and women and should be rectified. This line of thinking causes the egalitarians to criticise the discriminating practices which can be recognised in the architectural and town planning hierarchies of space and in the operation of the architectural institution.

This approach states that the dichotomy between men and women is a determining factor for the organisation of space. An example is the ancient, and apparently universal association of women with the house: women are, more so than men, considered responsible for decorating the house, for keeping things in order in the household and for all aspects which are connected to the household (child care, taking care of ill relatives, and so forth). Men are, more than women, associated with a public life, economy, politics, and professionalism. This duality is expressed in architecture, which literally shapes the separation of private and public. In equality thinking, this separation is seen as a discriminating practice, since it is accompanied by an imbalance in power that causes the interests of women to be disregarded.

Typical in respect is the title of a publication from the early eighties: *Vrouwendomicilie en mannendominantie. Reader over vrouwen, wonen en gebouwde omgeving* [Women's domicile and men's dominance. Reader on women, housing and the built environment]. In the introduction the editors state:

“Public space has in the past been studied as an evidently male atmosphere, without however recognizing this as a problem. Public space is however ingrained with power and work relations between genders. As a result, the access for women to public areas is problematic. Within the field of housing, building and spatial planning, the interests of women are not taken into account when work locations and the connections between a residential area and a work area are being researched and planned out (...).” (Van Schendelen, Vehmeijer, Verloof, 1982: 14)

Consequently a lot of research focuses on the detrimental consequences for women of certain conventions in spatial planning. In the Netherlands, research indicated that certain planning patterns have an unfavourable effect on the wellbeing of women. In dormitory suburbs the emergence of the so-called ‘green widow’ has been noticed: women who are closed off from the job market due to the location of their home, being forced to focus on their home and family. Because of the large distance

χειρείται στο πλαίσιο τους έχει δύο κατευθύνσεις: αφορά αφενός το οικοδόμημα στο πλαίσιο του δομημένου περιβάλλοντος (το «χάρντγουερ» της αρχιτεκτονικής), αφετέρου τον ίδιο τον θεσμό της αρχιτεκτονικής (το «λογισμικό»). Εν προκειμένω, ο όρος «θεσμός» αφορά το σύνολο των κοινωνικών θεσμών και εκδηλώσεων του κριτικού λόγου που μπορούν να ταξινομηθούν στην πολιτισμική κατηγορία της «αρχιτεκτονικής»: σχολεία, πανεπιστήμια, ενώσεις, νομικά κείμενα, εξειδικευμένες εκδόσεις, εκθέσεις, αρχεία και ούτω καθεξής.

ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

Το δεύτερο κύμα του φεμινιστικού κινήματος θεμελιώνεται επάνω στη θεωρία της ισότητας, που υποστηρίζει πως άντρες και γυναίκες είναι ίσοι και έχουν τις ίδιες ικανότητες. Κεντρικός άξονας της θεωρίας αυτής είναι η άποψη πως οι γυναίκες υφίστανται καταπίεση και κοινωνικές διακρίσεις εξαιτίας του φύλου τους και πως αυτό αντανακλάται και στον τρόπο οργάνωσης του χώρου: η εξουσία δεν είναι ισότιμα μοιρασμένη μεταξύ αντρών και γυναικών, συνθήκη που οφείλουμε να διορθώσουμε. Η αντίληψη αυτή είναι η αφορμή για την κριτική που ασκούν οι θιασώτες της ισότητας στις πρακτικές των διακρίσεων, όπως εκδηλώνονται σε αρχιτεκτονικές και πολεοδομικές ιεραρχήσεις του χώρου και στη λειτουργία του αρχιτεκτονικού θεσμού.

Η προσέγγιση αυτή υποστηρίζει πως η διάκριση μεταξύ αντρών και γυναικών είναι παράγοντας καθοριστικός για την οργάνωση του χώρου. Παράδειγμα αυτού αποτελεί η προαιώνια και οικουμενική προφανώς ταύτιση της γυναίκας με το σπίτι: οι γυναίκες μάλλον – πολύ περισσότερο απ’ ό,τι οι άντρες – είναι εκείνες που θεωρούνται υπεύθυνες για τη διακόσμηση του σπιτιού, για την τήρηση της τάξης στο εσωτερικό του και για όλες τις πτυχές της ζωής που συνδέονται με αυτό (τη φροντίδα των παιδιών, των ανήμπορων συγγενών, κ.ο.κ.). Οι άντρες, από την άλλη, συνδέονται πολύ περισσότερο από τις γυναίκες με τον δημόσιο βίο, την οικονομία, την πολιτική, την άσκηση επαγγελματιών. Η αρχιτεκτονική εκφράζει τον διίσμό αυτόν, σχηματοποιώντας κυριολεκτικά τον διαχωρισμό ιδιωτικού και δημόσιου. Η θεωρία της ισότητας αντιμετωπίζει τον διαχωρισμό αυτό ως παράδειγμα των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών, εφόσον μάλιστα συνοδεύεται από άνιση πρόσβαση στην εξουσία, αποτέλεσμα της οποίας είναι να παραγνωρίζονται τα συμφέροντα τα γυναικών.

Χαρακτηριστικός, από αυτή την άποψη, είναι ο τίτλος μιας έκδοσης που κυκλοφόρησε στις αρχές της δεκαετίας του ’80: *Vrouwendomicilie en mannendominantie. Reader over vrouwen, wonen en gebouwde omgeving* [Γυναικεία οικία και αντρική κυριαρχία. Ανθολογία κειμένων με θέμα τις γυναίκες, την κατοικία και το δομημένο περιβάλλον]. Στην εισαγωγή οι επιμελητές της έκδοσης σημειώνουν:

«Ο δημόσιος χώρος έχει μελετηθεί στο παρελθόν ως ένας πρόδηλα αντρικός χώρος, χωρίς ωστόσο αυτό να αναγνωρίζεται ως πρόβλημα. Εντούτοις, ο χώρος αυτός χαρακτηρίζεται από βαθιά ριζωμένες σχέσεις εξουσίας και εργασιακές σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών φύλων. Ως εκ τούτου, η πρόσβαση των γυναικών σε περιοχές του δημόσιου χώρου είναι προβληματική. Στους τομείς της στέγασης,

between the residential area and the work area it is impossible for them to combine a job outside of their home and the care they need to provide inside of their home. This continues the unequal labour division between men and women, the economical dependence of women is reinforced and they become isolated. This is all a direct result of planning which operates according to the zoning principle, in which – under influence of principles advised by modern town-planning – living, working, traffic and recreation are separated as much as possible (Van Meijel, 1981).

Living in a dormitory suburb is not only criticised on urban structural levels, but on architectural levels as well. The common basic type of a single-family dwelling (large living room, kitchen, master bedroom, children's bedrooms, study) is geared towards a conventional family type with a man as a wage earner and a woman as a housewife. This basic type is not easily applied to other family needs, it merely leads to reinforcing the old – emancipation inhibiting – patterns. Feminist architects resort to designing alternatives, such as “the other 3 chamber home” by Luzia Hartsuyker (Stokkers, Tummers, 1987: 113). This design for an apartment breaks down the usual hierarchy in which spaces are divided in several sizes and orders. It provides three equally sized rooms that are situated around a central core with kitchen and bathroom facilities. In such an apartment, a couple with a child can live in the conventional way, but two or three adults can also easily share it.

Another concern for equality thinking is formed by the relative inaccessibility of the public space for women. Women are less able than men to travel freely in public spaces. There is a – both real as well as imaginary – insecurity during the evening and at night, which is paired with the risk of being mistaken for a ‘public woman’ (notice the asymmetry on the level of meaning: the word combination ‘public man’ has no particular meaning, is almost a pleonasm and is in no case a male equivalent of a ‘public woman’ – for this, we need to rely on the combination ‘male prostitute’). The women's movement has, even in Belgium, made an important issue out of social safety starting in the eighties, in which all kinds of plans are being submitted to a screening based on criteria such as visibility, good lighting, potential for social control and so forth (Staut 1993; Wekerle and Whitzman 1995).

Daphne Spain has opened up the problems concerning spatial discrimination by asking to which extent one can establish a link between spatial hierarchies which are associated with genders (she refers to ‘gendered spaces’) and the social distribution of power and standing. A prototype of such spaces can be found in the Bedouin tents, which are divided into a part for women and a part for men, separated by a curtain (Spain, 1992: 38). Closer to home, we can also find spaces which to some extent are gender-

της κατασκευής και της δόμησης του χώρου, τα συμφέροντα των γυναικών δεν λαμβάνονται υπ’ όψιν κατά τη φάση της έρευνας και του σχεδιασμού που αφορούν τη θέση των χώρων εργασίας και τη σύνδεση μεταξύ αυτών και των οικιστικών περιοχών (...)» (Van Schendelen, Vehmeijer, Verloo, 1982: 14).

Έτσι, μεγάλο μέρος της έρευνας εστιάζει στις επιζημίες για τις γυναίκες συνέπειες που επιφέρουν διάφορες συμβάσεις του πολεοδομικού σχεδιασμού. Στην Ολλανδία, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως συγκεκριμένα πολεοδομικά πρότυπα δεν ευνοούν την ευημερία των γυναικών. Στα προάστια-υπνωτήρια (ή πόλεις-υπνωτήρια) κάνουν την εμφάνισή τους οι επονομαζόμενες «πράσινες χήρες»: γυναίκες αποκλεισμένες από την αγορά εργασίας εξαιτίας της θέσης της κατοικίας τους, που αναγκάζονται εκ των πραγμάτων να στρέψουν όλη την προσοχή τους στο σπίτι και την οικογένειά τους. Λόγω της μεγάλης απόστασης που χωρίζει την οικιστική περιοχή όπου διαμένουν και την περιοχή όπου συγκεντρώνεται η εργασιακή δραστηριότητα είναι αδύνατον για κείνες να συνδυάσουν την εργασία εκτός του σπιτιού και τη φροντίδα που καλούνται να προσφέρουν εντός του. Αυτό διαιωνίζει τον άνισο καταμερισμό της εργασίας μεταξύ αντρών και γυναικών, ενισχύει την οικονομική εξάρτηση των γυναικών και τις απομονώνει. Πρόκειται για άμεση συνέπεια ενός σχεδιασμού σύμφωνου προς την αρχή των ζωνών λειτουργίας, που – υπό το βάρος νεωτεριστικών αντιλήψεων περί πολεοδομικού σχεδιασμού – προβλέπει όσο το δυνατόν σαφέστερο διαχωρισμό της καθημερινής ζωής από την εργασία, την κυκλοφορία και την αναψυχή (Van Meijel, 1981).

Η κριτική που αφορά τη ζωή στα προάστια-υπνωτήρια δεν περιορίζεται στο επίπεδο των αστικών δομών, αλλά περιλαμβάνει και εκείνο της αρχιτεκτονικής. Ο χαρακτηριστικός τύπος κατοικίας που προορίζεται να στεγάσει μια οικογένεια (μεγάλο σαλόνι, κουζίνα, κυρίως υπνοδωμάτιο, παιδικό υπνοδωμάτιο και γραφείο) απευθύνεται στο παραδοσιακό μοντέλο οικογένειας, με τον άντρα να είναι εκείνος που κερδίζει το εισόδημα και τη γυναίκα στον ρόλο της νοικοκυράς. Ο τύπος αυτός δεν μπορεί εύκολα να ανταποκριθεί στις ανάγκες άλλων μορφών οικογένειας. Αντιθέτως, τείνει μάλλον να ενισχύει τα παλιά, παραδοσιακά μοτίβα που εμποδίζουν τη χειραφέτηση των γυναικών. Αρχιτέκτονες-υπέρμαχοι του φεμινισμού προσπάθησαν να σχεδιάσουν εναλλακτικούς τύπους κατοικίας, όπως ήταν το «άλλο σπίτι των τριών δωματίων» της Luzia Hartsuyker (Stokkers, Tummers, 1987: 113). Πρόκειται για ένα διαμέρισμα ο σχεδιασμός του οποίου καταλύει τη συνθησμένη ιεραρχία των χώρων, στο πλαίσιο της οποίας ο χώρος διαιρείται σε διάφορα μεγέθη και, κατά συνέπεια, σε διάφορες κατηγορίες. Τρία ισομεγέθη δωμάτια περιβάλλουν έναν κεντρικό πυρήνα, ο οποίος περιλαμβάνει την κουζίνα και το λουτρό. Ένα τέτοιο διαμέρισμα μπορεί να φιλοξενήσει τη ζωή μιας παραδοσιακής οικογένειας με ένα παιδί, αλλά και την κοινή ζωή δύο, ή τριών ενηλίκων.

Ένα άλλο ζήτημα που κατέχει κεντρική θέση στη θεωρία της ισότητας είναι τα εμπόδια που οι γυναίκες αντιμετωπίζουν κατά την κίνησή τους στον δημόσιο χώρο. Η ελεύθερη κίνηση σε δημόσιους χώρους είναι λιγότερο εύκολη για τις γυναίκες απ’ ό,τι για τους άντρες. Οι γυναίκες που κινούνται σε δημόσιους χώρους τις απογευματινές και βραδινές ειδικά ώρες τείνουν συχνά να βιώνουν αίσθημα ανα-

segregated. Not so long ago, universities and parliaments were not available to women (keep in mind Virginia Woolf's complaint in *A Room of One's Own*). Even now, in the organisation of workspaces, women can be found more easily in open-plan offices, whereas the managers who supervise them (mostly men) are entitled to closed off, individual office spaces (Spain, 1992: 206-222). According to Spain, such spatial hierarchies are an important element in stratification systems, which shape the differences in standing between men and women. She posits a correlation between the extent to which space is gender-segregated and the extent to which women have power and standing within a certain culture: as women suffer more isolation, their standing diminishes. Conversely, as space is more integrated, the chances of women gaining power and standing increase. Spain's hypothesis cannot rely on general consent – it is too general and she groups too many disparate examples together to be wholly convincing. She is to be credited, however, for addressing this issue and for launching a methodological approach for similar research.

Women are not only discriminated against in the actual construction of the built space, they are also often discriminated in the architectural institution. Women remain a minority in the profession of architects and urban planners: in the USA, women constitute one third of the number of students, but merely represent over 9% of the members of the AIA (American Institute of Architects) and 8,7 % of the professors with tenure (Coleman, 1996: xi). In Europe the figures are similar. In the Netherlands less than 15% of the architects are female, in Belgium this number goes up to 17%, whereas the number of female students following architecture is a lot higher than these figures would suggest. There are undoubtedly several reasons for this situation. The causes are partly the same as those that also play a part in other social domains. Few women occupy positions of power and usually do not have influential jobs, because, as is said, they have more difficulty combining a professional career with the care for a family; women experience disadvantages in terms of wages (equal pay for equal work has still not been accomplished), of training opportunities and social networks. In the world of architecture, there could be a series of subtle discrimination mechanisms that make it more difficult for women to break through or become visible.

Research showed that in the assessment of student designs by juries, the female members of these committees systematically receive less attention than their male counterparts, and that less importance is attached to their statements (Anonymous, 1980). To my knowledge, this research has not been repeated, which makes it difficult to determine whether this situation remains the same. Sexism can certainly be found in architectural education. It can be the case that female students are judged by their personal appearance rather than on the quality of their designs (Bloomer

σφάλειας –που οφείλεται τόσο σε πραγματικές όσο και σε φανταστικές αιτίες– ενώ κινδυνεύουν να εκληφθούν ως «κοινές γυναίκες» (προσέξτε την αναντιστοιχία στο επίπεδο του νοήματος: η φράση «κοινός άντρας» είναι ένας συνδυασμός λέξεων δίχως κάποια συγκεκριμένη σημασία, ένα παράδειγμα πλεονασμού μάλλον που επ' ουδενί δεν δηλώνει το αρσενικό ανάλογο της «κοινής γυναίκας» – για να δηλωθεί αυτό, πρέπει να καταφύγουμε σε άλλον συνδυασμό λέξεων· πιο συγκεκριμένα, στη φράση «αρσενική πόρνη»). Αρχής γενομένης από τη δεκαετία του '80, το κίνημα των γυναικών ανέδειξε λοιπόν, ακόμα και στο Βέλγιο, την κεφαλαιώδη σημασία της ασφάλειας στον δημόσιο χώρο, με αποτέλεσμα όλα τα πολεοδομικά σχέδια να εξετάζονται πλέον βάσει κριτηρίων όπως αυτό της καλής ορατότητας, του επαρκούς φωτισμού, της δυνατότητας ελέγχου και ούτω καθεξής (Staut 1993· Wekerle και Whitzman 1995).

Η Daphne Spain εγείρει το πρόβλημα των διακρίσεων που εγγράφονται στον χώρο, εξετάζοντας τον βαθμό στον οποίο μπορεί κανείς να συνδέσει την ιεράρχηση του χώρου βάσει του φύλου (η Spain κάνει αναφορά σε «έμφυλους χώρους», ή χώρους που φέρουν το στίγμα του φύλου) και την κοινωνική κατανομή της εξουσίας και του κύρους. Ένα αρχέτυπο χώρων τέτοιου είδους αποτελούν οι σκηνές των Βεδουίνων που διαιρούνται στο τμήμα των γυναικών και σε εκείνο των αντρών, τα οποία χωρίζονται από ένα παραπέτασμα (Spain, 1992: 38). Ωστόσο, χώρους διαχωρισμένους σε κάποιον βαθμό βάσει του φύλου συναντούμε και στα καθ' ημάς, στον δυτικό κόσμο με άλλα λόγια. Δεν πάει πολύς καιρός από τότε που οι γυναίκες δεν είχαν πρόσβαση στα πανεπιστήμια και το κοινοβούλιο (θυμηθείτε το παράπονο που εκφράζει η Virginia Woolf στο δοκίμιό της 'Ένα δικό σου δωμάτιο). Ακόμα και σήμερα η οργάνωση των χώρων εργασίας είναι τέτοια ώστε οι γυναίκες να τοποθετούνται συχνότερα σε ανοιχτά γραφεία, σε αντίθεση με τους μάντζερ-προϊσταμένους τους (άντρες ως επί το πλείστον) που φαίνεται να δικαιούνται κλειστά, προσωπικά γραφεία (Spain, 1992: 206-222). Σύμφωνα με τη Spain, αυτού του είδους η ιεράρχηση του χώρου αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο των συστημάτων κοινωνικής διαστρωμάτωσης, βάσει των οποίων διαμορφώνεται η διαφορά της κοινωνικής θέσης αντρών και γυναικών. Η ίδια συσχετίζει τον βαθμό στον οποίο ο χώρος διαχωρίζεται βάσει του φύλου με το μερίδιο της εξουσίας και του κοινωνικού κύρους που αναλογεί στις γυναίκες στο πλαίσιο συγκεκριμένων πολιτισμών: όσο πιο απομονωμένες είναι οι γυναίκες, τόσο χαμηλότερη είναι η κοινωνική τους θέση. Αντιθέτως, όσο περισσότερο εγγράφεται στον χώρο η κοινωνική ενσωμάτωση των γυναικών, τόσο περισσότερες είναι οι ευκαιρίες που τους δίνονται για να κατακτήσουν δύναμη και να ανέλθουν κοινωνικά. Ωστόσο, η υπόθεση που διατυπώνει η Spain δεν χάρει καθολικής αποδοχής: αφενός μοιάζει υπερβολικά γενική, αφετέρου είναι τόσο πολλά τα ετερόκλητα παραδείγματα που συγκεντρώνει και ομαδοποιεί ώστε να μην γίνεται ιδιαίτερα πειστική. Παρ' όλα αυτά, οφείλει κανείς να αναγνωρίσει το γεγονός ότι πρώτη αυτή φέρνει το συγκεκριμένο ζήτημα στο προσκήνιο και θέτει τις βάσεις μιας μεθοδολογικής προσέγγισης για περαιτέρω έρευνα στο αντικείμενο αυτό.

Οι διακρίσεις σε βάρος των γυναικών δεν εγγράφονται μόνο στον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται ο δομημένος χώρος· είναι κάτι που παρατηρείται και στο γενικότερο θεσμικό πεδίο της αρχιτεκτονικής. Οι γυναίκες εξακολουθούν να αποτελούν τη μειοψηφία μετα-

1996). The extent to which these discriminatory practices truly have an influence is however difficult to determine.

The tendency to discourage women to take on the 'heavy' job of an architect is also common, which refers to the inappropriateness of a woman going ^α a construction site (she would not be able to keep the builders under control, it would ^α dangerous, etc.). A solution to this is sending the applicant student towards interior architecture or design. Typical in this respect is the policy of Bauhaus, the famous art school which was the Mecca of the avant-garde in Germany from 1919 to 1933. Walter Gropius explicitly stated in the Bauhaus manifesto that everyone, regardless of age or gender, had access to Bauhaus. Some young women were indeed admitted to the school, but they were routinely referred to the weaving department or to the ceramics class. Being part of the - more important - painting class or architecture class - the ultimate goal - was reserved for male students (Baumhoff, 1997). By now the habit of deferring women to other fields might be a little less pronounced. Yet many female students still experience discouragement to study architecture.

Another phenomenon is that female architects become «invisible». In architecture firms with partners of the opposite sex it is very often the man who represents the firm. Female designers or authors working together with men often see their names suppressed when the work is being discussed or written about (Scott Brown, 1989).

In the canonical architectural history, female architects are generally not prominent, a situation comparable to the relative absence of women artists in art history (Chadwick, 1990). To respond to this situation, a variety of initiatives were developed in the seventies with the intention of promoting the work and presence of women in architecture and urbanism. A major impetus in this regard came from the large-scale exhibition-cum-publication *Women in American Architecture: A Historic and Contemporary Perspective* (Torre, 1977), an initiative which brought inspiration to many countries. Earlier there had been attempts to rewrite the history of architecture from a female perspective. From *Tipi to Skyscraper. A History of Women in Architecture* traced the female interferences with architecture in the United States by focusing on the role of women in Indian cultures, on the 19th century culture of domesticity and on the early presence of female students in architecture schools (Cole, 1973).

DIFFERENCE THINKING

Within the women movement, a reaction to equality thinking originated from the belief that women are equal to, but fundamentally different from men. Within this perspective it is stated that women should not conform to male models of

ξύ των αρχιτεκτόνων και πολεοδομών: στις ΗΠΑ οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν το ένα τρίτο του συνολικού αριθμού των φοιτητών αρχιτεκτονικών τμημάτων, αλλά το ποσοστό των γυναικών μελών του AIA (Αμερικανικού Ινστιτούτου Αρχιτεκτόνων) μόλις που ξεπερνά το 9%, ενώ εκείνο των γυναικών που κατέχουν μόνιμες ακαδημαϊκές θέσεις στον χώρο είναι 8,7% (Coleman, 1996: xi). Ανάλογα είναι τα νούμερα και στην Ευρώπη. Στην Ολλανδία το ποσοστό των γυναικών-αρχιτεκτόνων δεν ξεπερνά το 15%, ενώ στο Βέλγιο φτάνει το 17%, παρ' όλο που ο αριθμός των γυναικών που σπουδάζουν αρχιτεκτονική είναι πολύ μεγαλύτερος απ' ό,τι τα ποσοστά αυτά θα άφηναν να εννοηθεί. Αναμφίβολα, τα αίτια αυτής της κατάστασης είναι πολλά, ενώ δεν απέχουν πολύ από τους παράγοντες που ευθύνονται για ανάλογες καταστάσεις σε άλλα κοινωνικά πεδία. Λίγες είναι οι γυναίκες που κατέχουν θέσεις εξουσίας και σπάνια τις συναντούμε σε θέσεις εργασίας με μεγάλη επιρροή, επειδή, όπως συχνά λέγεται, δυσκολεύονται να συνδυάσουν την επαγγελματική σταδιοδρομία με τη φροντίδα της οικογένειας. Οι γυναίκες εξακολουθούν να βρίσκονται σε μειονεκτική θέση όσον αφορά τις αμοιβές τους (η μισθολογική ισότητα των δύο φύλων δεν έχει ακόμα κατοχυρωθεί), τις ευκαιρίες για εκπαίδευση και τα κοινωνικά δίκτυα. Στον κόσμο της αρχιτεκτονικής ενδέχεται να συναντήσουμε μια σειρά από δυσδιάκριτους μάλλον μηχανισμούς κοινωνικού διαχωρισμού που δυσκολεύουν τις γυναίκες στην προσπάθειά τους να περάσουν το κατώφλι του, ή να ξεχωρίσουν.

Η έρευνα έδειξε πως κατά την αξιολόγηση φοιτητικών αρχιτεκτονικών σχεδίων από κριτικές επιτροπές, οι γυναίκες-μέλη αυτών των επιτροπών γίνονται συστηματικά αποδέκτες μικρότερης προσοχής, εν αντιθέσει προς τους άντρες ομολόγους τους, ενώ δίνεται μικρότερη βαρύτητα στις προτάσεις τους (Αωνύμου, 1980). Απ' όσο γνωρίζω, η συγκεκριμένη έρευνα δεν έχει επαναληφθεί και συνεπώς είναι δύσκολο να κρίνουμε αν τα συμπεράσματά της εξακολουθούν να ισχύουν. Το βέβαιο είναι πως η αρχιτεκτονική εκπαίδευση δεν είναι απαλλαγμένη από το στοιχείο του σεξισμού. Είναι πιθανόν οι γυναίκες που φοιτούν σε σχολές αρχιτεκτονικής να κρίνονται βάσει της εξωτερικής τους εμφάνισης και όχι βάσει της αξίας των σχεδιαστικών προτάσεών τους (Bloomer 1996). Ωστόσο, η πραγματική εμβέλεια ανάλογων σοβινιστικών πρακτικών δύσκολα προσδιορίζεται με ακρίβεια.

Συνηθισμένη είναι άλλωστε και η τάση που αποθαρρύνει τις γυναίκες από το να ακολουθήσουν το «βαρύ» επάγγελμα του αρχιτέκτονα, κυρίως επειδή τα εργοτάξια θεωρούνται ακατάλληλοι χώροι για μια γυναίκα (δεν θα είναι σε θέση να επιβληθεί στους εργάτες, θα είναι εκτεθειμένη σε κινδύνους, κτλ). Μία λύση στο πρόβλημα αυτό είναι το να κατευθύνονται οι γυναίκες που κάνουν αίτηση σε σχολές αρχιτεκτονικής προς τον χώρο της αρχιτεκτονικής εσωτερικών χώρων ή του ντιζάιν. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της πολιτικής που εφάρμοσε η περίφημη σχολή Bauhaus, η Μέκκα αυτή της αβανγκάρντ που λειτούργησε στη Γερμανία από το 1919 έως το 1933. Ο Walter Gropius θα δήλωνε ρητά στο μανιφέστο της σχολής πως πρόσβαση σε αυτή θα είχαν όλοι, ανεξαρτήτως ηλικίας, ή φύλου. Πράγματι, υπήρξαν μερικές νεαρές γυναίκες που έγιναν δεκτές, αλλά προωθήθηκαν δίχως εξαίρεση στα εργαστήρια υφαντουργίας και κεραμικής τέχνης. Οι θέσεις στα -πολύ σημαντικότερα είναι η αλήθεια- τμήματα ζωγραφικής, ή αρχιτεκτονικής (που

power, but they just should affirm their individuality and develop a practice that is fundamentally different from the practices of men. In architectural theory, this difference thinking has primarily manifested itself as a movement that emphasised the difference between male and female forms, or between male and female approaches to architecture. As a result, a tendency to essentialism not entirely alien to this mindset – as if «femininity» would relate to a kind of inalienable essence, regardless of historical or cultural variables.

Mimi Lobell, for example, is pleading for a female architecture that would join its form language with the ancient, archetypal tradition of matriarchal cultures. Instead of letting architectural history begin at the Egyptian and Greek civilizations, we should return to the legacy of the prehistoric - Palaeolithic and Neolithic - cultures. The architecture of these cultures was based on female imagery, the “womb-cave” being its most important archetype (Lobell, 1989: 143). Remains can be found in megalithic structures such as stone circles, dolmens and temples dating from 4000-2500 BC or in the sacred caves such as the caves of Lascaux. According to Lobell, this legacy should be accessible to architects, because it can provide access to a female way of experiencing which could make a spiritual rebirth possible. Lobell’s view is not widely welcomed, because it provides an almost simplistic link between architectural forms and gender patterns which are culturally rooted - as if our society would become more women friendly by building less skyscrapers and more cave-like structures.

A slightly less radical version of this thought process also begins with the distinction between ‘male’ and ‘female’ forms in architecture: phallic structures and design features (tower, skyscraper, vertical, right, sorted) are contrasted with womb-like spaces and properties (cave, room, organic forms, including, welcoming). This dichotomy is then seen as an inspirational creative impulse that is recognisable in a variety of architectural styles and periods (Feuerstein, 1997).

A more fruitful approach has been developed by a number of authors who criticise the masculine architectural practice starting from feminine values. In this, they avoid equating a ‘masculine’ practice to a practice run by ‘men’, which allows a more careful interpretation of social reality. This masculine architectural approach - which can also be practiced by women - only puts emphasis on the elements rationality, economy, functionality, control, expertise, and prestige. In this, values such as care, warmth and emotionality remain underexposed. Jos Boys criticizes the ‘male’ rationality that is dominant within current architectural approaches. She claims that this rationality is based on the idea that a building is (or should be) a transparent, knowable and objective reflection of the social reality and that the architect is the one who updates this reflecting relationship in the design of the building. This idea is misleading,

αποτελούσε και τον ανώτατο στόχο) προορίζονταν για τους άντρες φοιτητές (Baumhoff, 1997). Σήμερα πλέον η πρακτική προώθηση των γυναικών σε άλλους τομείς μπορεί να μην έχει την ίδια έκταση, πολλές είναι ωστόσο οι γυναίκες φοιτήτριες που, έχοντας εκφράσει την επιθυμία να ακολουθήσουν αρχιτεκτονικές σπουδές, εξακολουθούν να έρχονται αντιμέτωπες με μια πολιτική αποθάρρυνσης τους από τον στόχο αυτό.

Ένα άλλο φαινόμενο είναι η «αφάνεια» στην οποία τείνουν να περιπέφτουν οι γυναίκες αρχιτέκτονες. Σε αρχιτεκτονικά γραφεία όπου υπάρχουν συντάκτοι του αντίθετου φύλου, ο άντρας είναι συνήθως εκείνος που εκπροσωπεί το γραφείο. Το όνομα γυναικών που συνεργάζονται με άντρες στο ντιζάιν, ή τη συγγραφή αρχιτεκτονικών κειμένων συχνά παραλείπεται σε αναλύσεις του κοινού τους έργου, ή αναφορές σε αυτό (Scott Brown, 1989).

Σε γενικές γραμμές, οι γυναίκες αρχιτέκτονες δεν κατέχουν περιοπτη θέση στον ιστορικό κανόνα της αρχιτεκτονικής, κατάσταση ανάλογη με τη σχετική απουσία των γυναικών καλλιτεχνών από την ιστορία της τέχνης (Chadwick, 1990). Η απάντηση σε αυτή ήρθε μέσω μιας σειράς πρωτοβουλιών κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70 που πρόθεση είχαν να προωθήσουν το έργο και την παρουσία των γυναικών στην αρχιτεκτονική και την πολεοδομία. Καθοριστικής σημασίας για την τάση αυτή ήταν η μεγάλη έκθεση με τίτλο *Women in American Architecture: An Historic and Contemporary Perspective* (Torre, 1977) και η ομότιτλη έκδοση που τη συνόδευσε, πρωτοβουλία που αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για πολλές χώρες. Είχαν προηγηθεί προσπάθειες αναθεώρησης της ιστορίας της αρχιτεκτονικής υπό το πρίσμα του φεμινισμού. Η έκδοση με τίτλο *From Tipi to Skyscraper. A History of Women in Architecture* επιχειρούσε να χαρτογραφήσει τη γυναικεία παρουσία στην αρχιτεκτονική στις ΗΠΑ, εστιάζοντας στον ρόλο των γυναικών στις διάφορες Ινδιάνικες κουλτούρες, στην κουλτούρα της οικιακότητας όπως εμφανίζεται κατά τον 19ο αιώνα και στην πρώιμη παρουσία των γυναικών σε αρχιτεκτονικές σχολές (Cole, 1973).

ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η θεωρία της ισότητας αμφισβητήθηκε στο ίδιο το εσωτερικό του γυναικείου κινήματος, αντίδραση που είχε τις ρίζες της στην αντίληψη πως οι γυναίκες μπορεί να ήταν ίσες με τους άντρες, ήταν όμως και κατ’ ουσίαν διαφορετικές από αυτούς. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, λοιπόν, οι γυναίκες δεν θα έπρεπε να συμμορφώνονται προς τα αντρικά πρότυπα εξουσίας, αλλά θα έπρεπε αντίθετως να διατρανώνουν την ταυτότητά τους αναπτύσσοντας πρακτικές ριζικά διαφορετικές από εκείνες των αντρών. Όσον αφορά την αρχιτεκτονική θεωρία, η θεωρία της διαφορετικότητας έγινε η βάση ενός κινήματος που έδινε έμφαση στη διαφορά μεταξύ γυναικείας και αντρικής φόρμας, ή μεταξύ γυναικείων και αντρικών προσεγγίσεων της αρχιτεκτονικής. Αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης ήταν μια τάση προς την ουσιοκρατία, που δεν ήταν ολότελα ξένη προς τη συγκεκριμένη νοοτροπία – λες και ο «θηλυκός» χαρακτήρας εκπορευόταν από μια αναλλοίωτη ουσία που διόλου δεν εξαρτιόταν από ιστορικές και πολιτισμικές μεταβλητές.

she claims, because it positions the architect as a wholly neutral, value-free observer and not as a social actor with his own agenda. Moreover, this approach disregards the substantial opacity of the architectural object, which is a rather unstable and volatile signifier of territorial claims and social meanings that can never be established unambiguously (Boys, 1996).

Other authors also search for alternatives to an architecture of straight lines and strict separations, which pursues objectivity and control to the detriment of involvement and care. Instead, they believe, a practice based on respect for the earth, user participation, inclusiveness, flexibility and care should be developed (Franck, 1989). Such architecture would be much softer and rounder, and more open to the wishes and desires of users. It would be based on a very different approach to the site, in which the site is not considered a «space to fill», but considered as a more sensible and inspiring source of meaning. The site will no longer be approached from a controlled logic as an object or a static figure, but it will be regarded as a unique condition with a relatively uncontrollable force field with which the designer enters a bargaining relationship (Kahn, 1996).

These pleas for a more feminine approach to architecture have yielded very interesting perspectives, e.g. by linking the feminist thoughts to socio-political liberalism (Weisman 1992), to sustainable development (Hermanuz 1996, Sutton 1996), to sensuality and body experience as a basis for the design (Bloomer 1996, Fausch 1996). The effect of these various approaches has also led to the insight that paradoxical aspects are related to the aim of opening up the architectural discipline to women and femininity. One is indeed faced with a dilemma inherent to this aim: should women architects try to be successful in the same way as their male counterparts? Or should they rather dismiss the given structures of the architectural institution and aim for a transformation of these structures?

This paradox is defined by Sharon Sutton:

“Feminist pedagogy requires that we simultaneously strive for professional excellence as defined by the dominant culture while seeking to serve the interests of those who have been marginalized by that culture’s power structure. It requires that we indulge ourselves intellectually and, at the same time, critique our privilege to do so. It requires that we struggle against oppression while acknowledging our own complicity – however unintentional – in perpetuating injustice through our participation in the credentialing process.” (Sutton, 1996: 292)

This paradox manifests itself every day in the practice of women architects. Within the dominant culture, an indicator of success for an architect is the extent to which he can acquire projects other

H Mimi Lobell, για παράδειγμα, απήυθνε κάλεσμα για μια γυναικεία αρχιτεκτονική που θα συνέδεε το φορμαλιστικό ιδίωμα της με την αρχαία, αρχετυπική παράδοση της μητριαρχίας. Αντί να θεωρούμε τους πολιτισμούς της Αιγύπτου και της Ελλάδας αφετηρία της αρχιτεκτονικής ιστορίας, θα έπρεπε να στραφούμε στα όσα μας κληροδότησαν οι προϊστορικοί πολιτισμοί της παλαιολιθικής και νεολιθικής εποχής. Η αρχιτεκτονική αυτών των πολιτισμών βασιζόταν σε μια θηλυκού γένους εικονογραφία, με κύριο πρότυπο της τη «σπηλιά-μήτρα» (Lobell, 1989: 143). Κατάλοιπά της συναντούμε στα μεγαλιθικά μνημεία όπως οι κύκλοι μεγαλίθων, τα ντολμέν και οι ναοί που χρονολογούνται από το 4.000 έως το 2.500 π. Χ., ή στα ιερά σπήλαια όπως εκείνο του Λασκώ. Σύμφωνα με τη Lobell, οι αρχιτέκτονες θα πρέπει να έχουν πρόσβαση στην κληρονομιά αυτή, μιας και μπορεί να ανοίξει τον δρόμο προς έναν θηλυκό τρόπο πρόσληψης που με τη σειρά του θα καθιστούσε δυνατή μια πνευματική αναγέννηση. Η άποψη της Lobell δεν έτυχε ευρείας αποδοχής: η σύνδεση που επιχειρεί ανάμεσα σε αρχιτεκτονικές φόρμες και σε μοτίβα έκφρασης του κοινωνικού φύλου ριζωμένα σε πολιτισμικές δομές μοιάζει τελικά μάλλον υπεραπλουστευτική – λες και αυτό που χρειάζεται η κοινωνία μας για να γίνει φιλικότερη προς τις γυναίκες είναι λιγότεροι ουρανοξύστες και περισσότερες σπηλαιόμορφες κατασκευές.

Μια λιγότερο ριζοσπαστική ίσως παραλλαγή αυτής της συλλογιστικής εκκινεί από τη διάκριση μεταξύ τύπων αρχιτεκτονικής φόρμας «αρσενικού» και «θηλυκού» γένους: φαλλικές δομές και σχεδιαστικά χαρακτηριστικά (πύργος, ουρανοξύστης, κάθετοι, ορθές γωνίες, καθαρές γραμμές) αντιπαράθετονται σε χώρους και ιδιότητες που παραπέμπουν στην εικόνα της μήτρας (σπήλαιο, δωμάτιο, οργανικές φόρμες, χώροι ζεστοί που προσελκύουν). Η αντιδιαστολή αυτή αντιμετωπίζεται στη συνέχεια ως δημιουργικό ερέθισμα, αναγνωρίσιμο σε μια ποικιλία αρχιτεκτονικών στυλ και περιόδων (Feuerstein, 1997).

Συγγραφείς που ασκούν κριτική σε μια αρσενικού γένους αρχιτεκτονική πρακτική ξεκινώντας από θηλυκού γένους αξίες, διατυπώνουν τελικά μια πιο δημιουργική προσέγγιση. Αποφεύγοντας να ταυτίσουν την αρχιτεκτονική «αρσενικού» χαρακτήρα με μια πρακτική που κυριαρχείται από «άντρες», ανοίγουν τον δρόμο για μια πιο νηφάλια ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας. Αυτή η αρσενικού γένους αρχιτεκτονική προσέγγιση – που κάλλιστα μπορεί να είναι και προϊόν γυναικείας δραστηριότητας – είναι μια προσέγγιση που δίνει έμφαση στα στοιχεία του ορθολογισμού, της οικονομίας, της λειτουργικότητας, του ελέγχου, της εξειδίκευσης και του κύρους. Αντιθέτως, στοιχεία όπως αυτά της φροντίδας, της ζεστασιάς, του συναισθήματος δεν τονίζονται αρκετά. Η Jos Boys ασκεί κριτική στην «αρσενική» λογική που κυριαρχεί στις σύγχρονες αρχιτεκτονικές προσεγγίσεις. Ισχυρίζεται πως η λογική αυτή βασίζεται στην αντίληψη πως το κτήριο είναι (ή θα έπρεπε να είναι) ένα εύληπτο, αναγνωρίσιμο και αντικειμενικό είδωλο της κοινωνικής πραγματικότητας και πως ο αρχιτέκτονας είναι εκείνος που, μέσω του σχεδίου, αναβαθμίζει την ανακλαστική αυτή σχέση μεταξύ των δύο. Η ιδέα αυτή είναι παραπλανητική, υποστηρίζει η Boys, εφόσον θεωρεί τον αρχιτέκτονα έναν καθ’ όλα ουδέτερο παρατηρητή που δεν επηρεάζεται από λογής αξίες, αντί να αναγνωρίζει αυτό που πραγματικά είναι, αναπόσπαστο δηλαδή κομμάτι της ίδιας αυτής

than housing assignments. The feminist critic, however, notes the unfair nature of the hierarchy that considers public buildings more important than houses. Should one, as a female architect, try to break from the cocoon of the housing assignments and small jobs or not? Within the dominant culture, the assignment jobs are influenced by the social networks formed at receptions, openings of exhibitions, meetings of committees, etc. Many women tend to criticise this «improper» forms of selection based on the 'who-knows-who' effect. By ignoring these networks, however, chances are that they take themselves out of the running. Within the dominant culture, the 'star' effect plays an important role: an architectural achievement is not seen as the result of the efforts of a team, but assigned to the name of the most famous member of the group of designers (in the case of OMA, The Office for Metropolitan Architecture, for example, all achievements are credited to Rem Koolhaas). Many women stress the importance of teamwork, and see themselves as members of the group rather than as a 'star', with the result that they have little chance to ever be identified as such.

CONSTRUCTIONIST THINKING

Constructionist thinking is the third and currently most dominant approach in architecture theoretical publications that focus on gender. The basic idea of this third approach is: architecture is not a neutral background for discriminatory social practices, but is itself part of the cultural apparatus that establishes and maintains gender differentiations. Gender is as it were 'set in space'. Architectural hierarchies are constitutive for gender differentiations while gender hierarchies are constitutive of architecture. Both hierarchies are not «natural» facts, but are actively produced. Constructionist thinking attempts to unravel these constructions and thereby show their relative and changeable nature. It also provides a fundamental criticism of the essentialist tendencies of difference thinking.

Many of the ideas raised within constructionism had already found an embryonic formulation in the publications that were created within the paradigm of equality thinking. The big difference between the two approaches is that constructionism puts the emphasis on the genealogy and analysis of the structure of meaning, and less on the oppressive effect. While equality thinking, in response to the observed discrimination, immediately proceeds to the formulation of activist strategies to promote emancipation - this direct connection between analysis and action is much less evident for constructionism. An accurate analysis of gender hierarchies and gender differentiations shows a highly refined and incredible branched network of related meanings, of which the impact on social patterns is subterranean and indirect but no less significant. The indirect effect of these structures of meaning, which are rarely clear or stable, implies that the formulation of 'counter-strategies' is not obvious.

κοινωνικής πραγματικότητας, που δρα με γνώμονα την προσωπική σκοπιμότητα. Επιπλέον, η προσέγγιση αυτή τείνει να παραγνωρίζει την κατά πολύ αδιαπέραστη φύση του αρχιτεκτονικού αντικειμένου, που συνιστά ένα μάλλον ασταθές, ευμετάβλητο σημαίνον, ένα σύμβολο εδαφικών διεκδικήσεων και κοινωνικών νοημάτων που ουδέποτε μπορούν να απαλλαγούν από αντιφάσεις και αμφισημίες (Boys, 1996).

Εναλλακτικά μοντέλα αντί εκείνων μιας αρχιτεκτονικής της ευθείας γραμμής και του αυστηρού διαχωρισμού, μιας αρχιτεκτονικής που επιδιώκει την αντικειμενικότητα και τον έλεγχο σε βάρος της συμμετοχής και της φροντίδας, αναζητούν και άλλοι συγγραφείς, οι οποίοι πιστεύουν, αντιθέτως, πως πρέπει να διαμορφωθεί μια πρακτική βασισμένη στον σεβασμό για τη γη και τη συμμετοχή του χρήστη, μια πρακτική ευέλικτη, που δεν αποκλείει αλλά μάλλον περιλαμβάνει και που εκφράζει μέριμνα και φροντίδα (Franck, 1989). Οι γραμμές μιας τέτοιας αρχιτεκτονικής θα ήταν απαλότερες και η ίδια περισσότερο έτοιμη να εκπληρώσει τις επιθυμίες των χρηστών της. Μια τέτοια αρχιτεκτονική θα βασιζόταν σε μια πολύ διαφορετική προσέγγιση του χώρου που πρόκειται να τη φιλοξενήσει, στο πλαίσιο της οποίας ο χώρος αυτός δεν θα ήταν απλώς μια «επιφάνεια που πρέπει να καλυφθεί», αλλά μια βαθιά και πλούσια πηγή νοημάτων. Ο χώρος δεν θα προσεγγιζόταν έτσι από τη σκοπιά μιας λογικής ελέγχου, ως αντικείμενο, ή στατική παρουσία, αλλά θα αντιμετωπιζόταν ως συνθήκη μοναδική, που εμπεριέχει ένα δυναμικό πεδίο έξω από το απόλυτο έλεγχό μας, ένα πεδίο με το οποίο ο αρχιτέκτονας καλείται να διαπραγματευτεί, να «παζαρέψει» (Kahn, 1996).

Καρπός των εκκλήσεων αυτών για μια πιο θηλυκή προσέγγιση της αρχιτεκτονικής ήταν μια σειρά από πολύ ενδιαφέρουσες θεωρήσεις, που συνέδεαν τη φεμινιστική σκέψη με τον κοινωνικοπολιτικό φιλελευθερισμό (Weisman 1992), την αειφόρο ανάπτυξη (Hermanuz 1996, Sutton 1996) και το αισθητικό και σωματικό βίωμα ως βάση του σχεδιασμού (Bloomer 1996, Fausch 1996), για να αναφέρουμε μερικά παραδείγματα. Οι διάφορες αυτές προσεγγίσεις μας βοήθησαν να συνειδητοποιήσουμε πως το να επιδιώκουμε το άνοιγμα του αρχιτεκτονικού πεδίου στις γυναίκες και τη θηλυκότητα κρύβει μια βασική αντινομία. Πράγματι, ερχόμαστε αντιμέτωποι με ένα δίλημμα που μοιάζει σύμφυτο με αυτόν τον στόχο: πρέπει οι γυναίκες αρχιτέκτονες να κυνηγήσουν την επιτυχία με τα ίδια μέσα που χρησιμοποιούν και οι άντρες συνάδελφοί τους; Ή πρέπει, αντιθέτως, να απορρίψουν τις υπάρχουσες δομές του αρχιτεκτονικού θεσμού, επιδιώκοντας μάλλον να τις αλλάξουν, να τις μεταμορφώσουν;

Την αντίφαση αυτή περιγράφει η Sharon Sutton:

«Η φεμινιστική διαπαιδαγώγηση μας καλεί να παλέψουμε για να αριστεύσουμε επαγγελματικά κατά τα πρότυπα που επιβάλλει η κυρίαρχη κουλτούρα, ενώ θα επιδιώκουμε συγχρόνως να υπεραμυνθούμε όσων έχουν περιθωριοποιηθεί από τις δομές εξουσίας της ίδιας αυτής κουλτούρας. Μας καλεί να ικανοποιήσουμε τις πνευματικές μας ανάγκες κατά το δοκούν και, την ίδια στιγμή, να ασκήσουμε κριτική σε αυτό ακριβώς το προνόμιό μας. Μας καλεί να αγωνιστούμε ενάντια στην καταπίεση, ενώ θα αναγνωρίζουμε την - ακούσια, έστω - συνενοχή μας, τη συμβολή μας στη διαίω- νιση της αδικίας μέσα από τη συμμετοχή μας στη διαδικασία της

In anthropology there are many examples where the rooms in the house, in the village or in town, have clearly distinct «masculine» or «feminine» connotations, where the accessibility for men or women is differently regulated. In Kabylia, for example, the traditional Berber house is built according to a schedule that provides a separation, both spatially and symbolically, between the domain of the female and the domain of the male. The house is divided in two: the lower, dark part where the animals stay relates to the higher, lighter part as the female relates to the male. But the house itself is seen as the domain of women, while the man belongs to the public domain outside of the house. This distinction is interpreted by Spain from the point of view of equality thinking as discriminating and oppressive (Spain, 1992: 43). Other authors put more emphasis on the complementariness of the two spheres, which results in an extended game of analogies that which charge the entire space with symbolic meanings. These spatial hierarchies also imply behavioural guidelines that differ for men and women. They are constitutive for the construction of gender identities (Loeckx, 1993).

Also in Europe and America, there is a distinction between 'masculine' and 'feminine' connoted spaces, even though it is generally less clearly defined than in the ethnographic examples. Gender differentiation was the most pronounced in the 19th century in England, in the Victorian ideology of 'separate spheres' (Wolff, 1990). For this bourgeois ideology, the 'natural' order was made very clear: men and women were completely different, having a different orientation in life and therefore needing to function in different ways. Men were supposed to be conquering the world and defend their own, women were supposed to create a home where men can find peace and quiet after work. John Ruskin - an author with a very big influence also in architectural circles - formulated it as follows:

"The man's power is active, progressive, defensive. He is eminently the doer, the creator, the discoverer, and the defender. (...) But the woman's power is for rule, not for battle, - and her intellect is not for invention or creation, but for sweet ordering, arrangement and decision. (...) The man, in his rough work in open world, must encounter all peril and trial; (...) But he guards the woman from all this; within his house, as ruled by her (...) need enter no danger, no temptation, no cause of error or offense. This is the true nature of home - it is the place of Peace" (Ruskin, 1901: 101-102)

This ideology sedimented in the bourgeois townhouses in London, which had separate spaces for men and women according to a well-developed separation model (Olsen, 1991: 137-152). The domain of the man could usually be found on the ground floor in the vicinity of the public space, and included the library, smoking room, billiard room, bedroom and dressing room. The woman's domain on the first floor included a drawing room, bedroom and

πιστοποίησης προσόντων» (Sutton, 1996: 292).

Οι γυναίκες αρχιτέκτονες έρχονται μονίμως αντιμέτωπες με αυτή την αντίφαση στην καθημερινή πρακτική τους. Σύμφωνα με τα δεδομένα της κυρίαρχης κουλτούρας σήμερα, δείκτης της επιτυχίας ενός αρχιτέκτονα, μεταξύ άλλων, είναι το αν και κατά πόσον τα έργα που του ανατίθενται δεν συνίστανται αποκλειστικά και μόνο στην κατασκευή κατοικιών. Εντούτοις, για τη φεμινιστική κριτική η ιεράρχηση που αποδίδει μεγαλύτερη βαρύτητα στο δημόσιο κτήριο έναντι της κατοικίας είναι άδικη. Πρέπει λοιπόν μία γυναίκα αρχιτέκτονα να επιχειρήσει να «μεγαλώσει» αναλαμβάνοντας μεγαλύτερα έργα, ή όχι; Στο πλαίσιο της κυρίαρχης κουλτούρας, οι αναθέσεις έργων εξαρτώνται από τα κοινωνικά δίκτυα που διαμορφώνονται σε δεξιώσεις, εγκαινία εκθέσεων, συναντήσεις επιτροπών, κτλ. Πολλές γυναίκες τείνουν να κατακρίνουν τέτοιους «αδόκιμους» τρόπους επιλογής που στηρίζονται μάλλον στο ποιον ξέρεις αντί του τι ξέρεις. Αν, ωστόσο, επιλέξουν να αγνοήσουν αυτά τα δίκτυα, είναι πολύ πιθανόν να θέσουν εαυτόν εκτός συναγωνισμού. Στο πλαίσιο της κυρίαρχης κουλτούρας και πάλι, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει το φαινόμενο του «σταρ»: ένα αρχιτεκτονικό επίτευγμα δεν αντιμετωπίζεται ως προϊόν ομαδικής δουλειάς, αλλά αποδίδεται αυτόματα σχεδόν στο διασημότερο μέλος μιας σχεδιαστικής ομάδας (στην περίπτωση του OMA, επί παραδείγματι, του Γραφείου Μητροπολιτικής Αρχιτεκτονικής, όλα τα έργα αποδίδονταν στον Rem Koolhaas). Πολλές γυναίκες τονίζουν τη σημασία της ομαδικής δουλειάς και θεωρούν τον εαυτό τους μέλος μιας ομάδας μάλλον παρά «σταρ», με αποτέλεσμα να μην έχουν έτσι πολλές πιθανότητες να αναγνωριστούν κάποτε ως τέτοιες.

ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Οι περισσότερες από τις εκδόσεις αρχιτεκτονικής θεωρίας που πραγματεύονται σήμερα το ζήτημα του κοινωνικού φύλου υιοθετούν την προσέγγιση της θεωρίας του κοινωνικού κονστρουβισμού ή της θεωρίας της κοινωνικής κατασκευής (constructionism). Κεντρική ιδέα αυτής της προσέγγισης είναι η εξής: η αρχιτεκτονική δεν είναι ένα ουδέτερο φόντο, ένας καμβάς επάνω στον οποίο προβάλλονται οι κοινωνικές διακρίσεις και οι πρακτικές που τις τροφοδοτούν, αλλά είναι η ίδια μέρος του πολιτισμικού μηχανισμού που εδραιώνει και συντηρεί τους τρόπους διαφοροποίησης των φύλων. Θα έλεγε λοιπόν κανείς πως το κοινωνικό φύλο όχι μόνον εγγράφεται στον χώρο αλλά και καθορίζεται από αυτόν. Η αρχιτεκτονική ιεραρχία είναι καταστατική συνθήκη της διαφοροποίησης των φύλων, ενώ η ιεραρχία των φύλων είναι καταστατική συνθήκη της αρχιτεκτονικής. Αμφότερες οι ιεραρχίες αυτές δεν είναι «φυσικές» συνθήκες, αλλά συνθήκες που κατασκευάζονται ενεργά. Η δομιστική σκέψη επιχειρεί να αναλύσει αυτές τις κατασκευές, καταδεικνύοντας έτσι τη σχετική και μεταβλητή φύση τους. Ταυτόχρονα, θέτει υπό αμφισβήτηση τις ουσιοκρατικές τάσεις που χαρακτηρίζουν τη θεωρία της διαφορετικότητας.

Πολλά από τα ζητήματα που εγείρει η θεωρία της κοινωνικής κατασκευής τα συναντούμε ήδη σε κείμενα που βασίζονται στη θεωρία της ισότητας, παρόλο που στα κείμενα εκείνα η κονστρουβιστική σκέψη βρίσκεται ακόμα στα σπάργανα. Η κυριότερη διαφορά ανάμεσα στις δύο αυτές προσεγγίσεις έγκειται στο ότι ο κοινωνικός

boudoir. 'Male' and 'female' rooms were furnished according to different, codes: sober but luxurious, with dark wood and plenty of leather for the many male spaces, lighter, more frivolous, with floral motifs and lace decorations for female spaces (Figure 1, Figure 2). In Paris, the spatial separation between men's and women's rooms was less pronounced (Olsen, 1991: 152-166) but within the French bourgeois culture, the housewife was explicitly responsible for decorating the interior with taste. The housewife used a tasteful, yet economically sound choice of furniture and paraphernalia to convert the house of her husband to a proof of his social success (Schoonjans, 1997).

Although this bourgeois ideology is now perceived as outdated in many respects, its influence is still strong, partly due to the impact of reformism. The reformist movement, which made a fundamental change in the housing of the working class starting at the turn of the century, imposed civil standards which canonised a certain conception of gender roles related to living (the male breadwinner, the woman responsible for the house) (Stahl, 1982, Paravicini, 1990). However, other, more empowerment-oriented models were available. There were several experiments in America with living communities: in Germany there was the *Einküchenhaus*, a public housing building with central facilities; in Russia the *Dom Kommuna* ideal. None of these models has, however, ever made it into standard practice. This is the reason why the model of bourgeois living, which is historically intimately connected with the ideology of separate spheres, in many respects is still the dominant influence in the current residential landscape.

The most radical analysis of the interaction between architecture and gender identities goes even further back in time. Based on a deconstructive reading of writings of Xenophon (5th century BC) and Alberti (15th century) Mark Wigley considers that the origin of architecture as an academic discipline lies with the need for domestication of female sexuality. In the patriarchal society, the house forms the materialisation of the continuity of the male line: a woman enters as a bride inside the house that bears the name of her husband. She becomes the mistress of the house, but in a sense she also becomes the prisoner, because the house confines her to the private domain, the domain where she cannot be tempted to enter a sexual relationship with another man. From this perspective, the house is the warranty for the man that he is indeed the father of the children of his wife (Wigley, 1997).

The gender differentiations which architecture (co)produces and maintains as the built reality, are also supported in the architectural discourse. In the introduction to the text mentioned above, Wigley claims following general diagnosis:

~~«The active production of gender differences can be found at any level of architectural discourse: in its legitimacy practices, hiring~~

κονστρουκτιβισμός δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη γενεαλογία και ανάλυση της δομής των νοημάτων και ενδιαφέρεται λιγότερο για τη συνθήκη της καταπίεσης, ενώ η θεωρία της ισότητας αντιδρά στη θέα των διακρίσεων προχωρώντας αμέσως στον σχεδιασμό ακτιβιστικών στρατηγικών υπέρ της χειραφέτησης. Η άμεση αυτή σχέση ανάλυσης και δράσης είναι λιγότερο τονισμένη στον εποικοδομιστικό. Εδώ, αντίθετα, μια προσεκτική ανάλυση των ιεραρχιών και διαφοροποιήσεων του φύλου αποκαλύπτει ένα εξαιρετικά εκλεπτυσμένο και απίστευτα πολύκλαδο δίκτυο συγγενών νοημάτων, η επίδραση των οποίων στα κοινωνικά μοτίβα είναι μάλλον έμμεση και «υπόγεια», δίχως αυτό να σημαίνει βέβαια πως δεν είναι σημαντική. Η έμμεση επίδραση αυτών των νοηματικών δομών, που σπανίως είναι απόλυτα σαφείς, ή σταθερές, συνεπάγεται και έναν όμοιο κρυφό σχεδιασμό «στρατηγικών αντίστασης».

Στην ανθρωπολογία συναντούμε πολλά παραδείγματα δωματίων σε κατοικίες, ή χώρων σε χωριά και πόλεις, με σαφείς «αρσενικές», ή «θηλυκές» συνδηλώσεις, στους οποίους η πρόσβαση γυναικών και αντρών ρυθμίζεται από αυστηρούς κανόνες. Στην Καμπύλια, για παράδειγμα, η παραδοσιακή κατοικία των Βερβέρων οικοδομείται βάσει ενός προγράμματος που διαχωρίζει, τόσο στο επίπεδο του πραγματικού χώρου όσο και στο συμβολικό, τα πεδία της αντρικής και γυναικείας δραστηριότητας. Η κατοικία χωρίζεται σε δύο επίπεδα: στη σχέση του χαμηλότερου και σκοτεινότερου τμήματος, όπου φιλοξενούνται τα ζώα της οικογένειας, προς το υψηλότερο και φωτεινότερο αντανάκλαται εκείνη θηλυκού-αρσενικού. Ωστόσο, η γυναίκα ταυτίζεται εν τέλει με την κατοικία στο σύνολό της, ενώ η θέση του άντρα είναι εκτός του σπιτιού, στο πεδίο του δημόσιου βίου. Η Spain ερμηνεύει αυτή την αντίθεση από τη σκοπιά της θεωρίας της ισότητας, αντιμετωπίζοντάς την ως παράδειγμα της καταπίεσης που υφίστανται οι γυναίκες και των διακρίσεων σε βάρος τους (Spain, 1992: 43). Άλλοι συγγραφείς δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στον συμπληρωματικό χαρακτήρα των δύο αυτών «σφαιρών», αποτέλεσμα του οποίου είναι ένα φαινομενικά ατελείωτο παιχνίδι αναλογιών που φορτίζουν τον χώρο με συμβολικά νοήματα. Οι ιεραρχίες αυτές του χώρου υποδηλώνουν παράλληλα και μια σειρά από γενικούς κανόνες συμπεριφοράς, διαφορετικούς για άντρες και γυναίκες. Οι κανόνες αυτοί έχουν καθοριστικό ρόλο στην κατασκευή των έμφυλων ταυτοτήτων (Loeckx, 1993).

Η διάκριση μεταξύ χώρων που φέρουν «αρσενικό», ή «θηλυκό» φορτίο συνδηλώσεων απαντάται και στην Ευρώπη και Αμερική, παρόλο που εκεί δεν είναι τόσο σαφής όσο στα εθνογραφικά παραδείγματα. Η διαφοροποίηση [των ρόλων] των φύλων υπήρξε εντονότερη ίσως στην Αγγλία του 19ου αιώνα και εκφράστηκε από τη βικτωριανή αντίληψη περί «ξεχωριστών σφαιρών [ύπαρξης]» (Wolff, 1990). Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, μέρος μιας γενικότερης μεσοαστικής ιδεολογίας, η «φυσική» τάξη των πραγμάτων ήταν ξεκάθαρη: οι άντρες και οι γυναίκες ήταν εντελώς διαφορετικοί μεταξύ τους, όπως διαφορετικοί ήταν και ο σκοπός τους στη ζωή, και άρα είχαν την ανάγκη να λειτουργούν με διαφορετικό τρόπο. Καθήκον των αντρών ήταν να κατακτήσουν τον κόσμο και να προστατέψουν ό,τι ήταν δικό τους· καθήκον των γυναικών ήταν να δημιουργήσουν ένα σπιτικό όπου οι άντρες θα μπορούσαν να ξεκουραστούν και να βρουν γαλήνη μετά τη δουλειά. Ο John Ruskin – ένας συγγραφέας με μεγάλη επιρροή και στους αρχιτεκτονικούς

~~practices, classification systems, lecture techniques, publicity images, canon formation, division of labour, bibliographies, design conventions, legal codes, salary structures, publication practices, language, ethics, drafting protocols, project credits, etc. Everywhere a finger can be put on the complicity of both the general cultural subordination of the 'feminine', as well as the subordination of certain specific 'women', which sometimes happens explicitly but usually occurs by means of hidden social mechanisms that maintain prejudice that open formulations do not tolerate. (Wigley, 1997: 172)~~

Leslie Kanes Weisman starts her book *Discrimination by Design* with a chapter on the «spatial-caste system», in which she puts a finger on the hierarchical aspects that are implicitly present in language practices that refer to spatial relationships. An important starting point here is that our perception of space is based on our body schedule: we perceive space in terms of subdivisions such as back, right - left, top - bottom. This organisation is not neutral, but hierarchical, because, right and above are clearly preferred terms. This hierarchy is gender-coloured: the front (of a house for example) is the public side, the rear is private, 'top' is associated with intellect (and therefore with masculinity), 'bottom' with physicality (and thus femininity). These schedules, which according to Weisman can also be detected cross-culturally (Weisman, 1992: 11), are very influential. Because they are embedded in language, they influence our perception of social reality without us always being aware. One can refer to many expressions in which the hierarchical colouring of spatial metaphors plays a part: a «high» position, a «broad» view on things, a «left-wing» orientation, the glass 'ceiling'.

The secondary position of women is reflected in the obvious way in which for example H.P. Berlage in 1911 made a distinction between the 'beautiful' and 'sublime', where the merely beautiful coincides with the feminine beauty and the sublime with masculine beauty. According to him, the sublime demands spiritual force, detachment and a free consciousness. It is recognisable in the application of the purely constructive principle, while the architectural styles that deny this principle - the Renaissance and the Renaissance based eclectic styles - sink back into decoration, in a derelict art. Modern architecture, which pursues objectivity, is based on necessity and an unassuming nature. Thus, says the Dutch architect, "we may expect a great style in the future, a style which is not only beautiful, but will be sublime (Berlage, 2001) - a statement with which he neatly separates modern architecture from the arbitrariness and superficiality of a feminine beauty, to connect it to the superior, masculine principle of the sublime.

The metaphors, which are embedded in modern architectural discourse undoubtedly, exert a strong influence, even on the perception of the character of the architect. The fact that the

κύκλους - το έθεσε ως εξής:

«Η αντρική δύναμη είναι ενεργητική, προοδευτική, αμυντική. Ο άντρας είναι, κατά κύριο λόγο, εκείνος που δρα, που δημιουργεί, που ανακαλύπτει και αμύνεται. [...] Η γυναικεία δύναμη, όμως, είναι μια δύναμη που της ταιριάζει καλύτερα η διαχείριση παρά η μάχη - και το λογικό της δεν προορίζεται τόσο να εφευρίσκει, ή να δημιουργεί, αλλά να βάζει τα πράγματα σε μια γλυκιά τάξη, να διευθετεί και ν' αποφασίζει. [...] Ο άντρας, καθώς δουλεύει σκληρά στον έξω κόσμο, θα έρθει αντιμέτωπος με όλους τους κινδύνους, με κάθε δοκιμασία. [...] Προφυλάσσει όμως τη γυναίκα απ' όλα αυτά· στο σπίτι του, που εκείνη διοικεί [...] δεν πρέπει να εισέλθει ο κίνδυνος, ο πειρασμός, το λάθος, ή η προσβολή. Ετούτη είναι και η πραγματική φύση της εστίας - είναι ο τόπος της Ειρήνης». (Ruskin, 1901: 101-102)

Η ιδεολογία αυτή βρισκόταν στην καρδιά του σχεδιασμού των Λονδρέζικων μεσοαστικών κατοικιών, όπου ξεχωριστοί χώροι για τους άντρες και τις γυναίκες διαμορφώνονταν βάσει ενός αναλυτικού προτύπου διαχωρισμού (Olsen, 1991: 137-152). Τα αντρικά διαμερίσματα βρισκόταν συνήθως στο ισόγειο του σπιτιού, σε άμεση εγγύτητα δηλαδή με τον δημόσιο χώρο, και περιλάμβαναν τη βιβλιοθήκη, το καπνιστήριο, την αίθουσα του μπιλιάρδου, την κρεβατοκάμαρα και την γκαρνταρόμπα. Τα γυναικεία διαμερίσματα στον πρώτο όροφο περιλάμβαναν καθιστικό, κρεβατοκάμαρα και μπουντουάρ. Η διακόσμηση των «αντρικών» και «γυναικείων» δωματίων υπάκουε εξάλλου σε διαφορετικούς κανόνες: σκούρο ξύλο και δέρμα για τους αντρικούς χώρους που απέπνεαν έναν αέρα σοβαρότητας και πολυτέλειας· κλαρωτά μοτίβα και δαντέλα για τους γυναικείους χώρους που είχαν ένα πιο ανάλαφρο, πιο ανέμελο χαρακτήρα (Εικ. 1 και 2). Στο Παρίσι, ο διαχωρισμός μεταξύ αντρικών και γυναικείων δωματίων δεν ήταν τόσο τονισμένος (Olsen, 1991: 152-166), αλλά η γαλλική μεσοαστική κουλτούρα επιφορτίζε ρητά τη νοικοκυρά με το καθήκον της εσωτερικής διακόσμησης του σπιτιού - που έπρεπε, μάλιστα, να μαρτυρεί καλό γούστο. Η νοικοκυρά καλούταν να διαλέξει τα έπιπλα και τα λοιπά είδη του σπιτιού με γνώμονα το καλό γούστο αλλά και την οικονομία, ούτως ώστε να δημιουργήσει ένα σπίτι για τον σύζυγό της που δεν θα ήταν παρά η απτή απόδειξη της κοινωνικής επιτυχίας του (Schoonjans, 1997). Παρότι η ιδεολογία αυτή, που συνδέεται με τη μεσαία αστική τάξη, θεωρείται σήμερα ξεπερασμένη από πολλές απόψεις, εξακολουθεί να ασκεί μεγάλη επιρροή, εν μέρει χάρη στην επίδραση του μεταρρυθμιστικού κινήματος. Το μεταρρυθμιστικό κίνημα - που, με αφετηρία τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, επέφερε θεμελιώδεις αλλαγές στις συνθήκες στέγασης της εργατικής τάξης - επέβαλε πρότυπα αστικού βίου που εδραίωναν μια συγκεκριμένη αντίληψη του ρόλου των δύο φύλων στην καθημερινότητα (ο άντρας που ζει την οικογένειά του, η γυναίκα που είναι υπεύθυνη για το σπίτι) (Stahl, 1982· Paravicini, 1990). Ωστόσο, υπήρξαν και άλλα μοντέλα διαβίωσης περισσότερο προσαρμοσμένα στην ιδέα της ενδυνάμωσης. Η Αμερική πειραματίστηκε με τις κοινοβιακές κοινότητες, στη Γερμανία έχουμε την περίπτωση του Einküchenhaus (το σπίτι με τη μία κουζίνα), ένα κτήριο κοινωνικών κατοικιών με κεντρικές, κοινόχρηστες εγκαταστάσεις και στη Ρωσία το ιδανικό του Dom Kommuna, του σπιτιού-κοινότητας. Κανένα από αυτά τα μοντέλα, όμως, δεν καθιερώθηκε. Γι' αυτό και το μοντέλο του μεσοαστικού τρόπου ζωής, που από ιστορικής απόψεως συνδέεται στενά με την

muse of the architect is of the female sex does not remain without consequence. Francesca Hughes points out that the traditional image, which demands that architectural designs come from the creative, quasi-erotic interaction between the architect and his muse, implicitly defines the architect as male (Hughes, 1996). This metaphor continues to subconsciously exert a decisive influence, despite the fact that at a conscious level the rhetoric of equal access to the profession for men and women has penetrated everywhere.

The exclusion mechanisms also work on other levels, such as on the level of the interpretation of the term 'architecture'. In the 19th and 20th century, one can trace a series of interesting debates that resulted in a consistently repeated – albeit always based on different arguments – relegation of 'the feminine' and 'women' to a secondary position. Starting from 1850 many women have written on topics related to housing and the household. In the United States Catherine Beecher was an authority on the rationalisation of the household, while Edith Wharton and Mariana Van Rensselaer wrote about interior design, art and architecture. Gradually women expanded their expertise to the field of spatial planning and urbanism, but they were never fully accepted as participants of the architectural discourse. As Diane Favro shows, women had in a sense excluded themselves from the domain of architecture, because their writings focused on issues such as economy and efficiency in the household, health, moral and social reforms. Those issues were not addressed in the architectural discourse at the end of the 19th century, which in the first place legitimised architecture as an autonomous art form (Favro, 1996). Architectural discourse was dominated by male architects who positioned themselves as openly hostile to popular culture and to the mundane concerns of everyday existence. Around the turn of the century, the hierarchy between high and low culture was thus obviously gender coloured.

The beginning of the 20th century coincided with the emergence of a new, modern architecture. This occurred as an attempt to re-think the concept of architecture, starting from notions such as rationality, functionality, economy and social reform - thus no longer based on purely aesthetic considerations (Heynen, 1999). It is precisely these themes that had been discussed with great verve by female authors, but the changed ideals of architecture did not bring change to the hierarchy between masculine and feminine values or between male and female authors. Subtle mechanisms originated which erased the genealogy of ideas and beliefs that the early modernists shared with feminists and reformists (McLeod, 1994; Wigley, 1995). These agreements were ignored by the apologists of the Modern Movement that either stressed the male line of development (Nikolaus Pevsner in *Pioneers of Modern Design: From William Morris to Walter Gropius*) or the abstract *Zeitgeist*-qualities of the new architecture (Siegfried Giedion in *Space, Time and Architecture*). The initial attempts to understand

αντίληψη περί ξεχωριστών σφαιρών ύπαρξης, διατηρεί εν πολλοίς τον κυρίαρχο ρόλο του στη διαμόρφωση του σύγχρονου οικιστικού τοπίου.

Παρ' όλα αυτά, η πλέον ριζοσπαστική ανάλυση της σχέσης αρχιτεκτονικής και έμφυλων ταυτοτήτων ανατρέχει σε ένα πολύ πιο μακρινό παρελθόν. Ο Mark Wigley στηρίζεται σε αποδομητικές αναγνώσεις του έργου του Ξενοφώντα (5ος αιώνας π. Χ.) και του Alberti (15ος αιώνας), για να συμπεράνει πως η αρχιτεκτονική ως επιστήμη έχει τις ρίζες της στην ανάγκη υποταγής της γυναικείας σεξουαλικότητας. Στις πατριαρχικές κοινωνίες, το σπίτι αποτελεί υλική εκδήλωση της αντρικής γενεαλογικής συνέχειας: η γυναίκα εισέρχεται ως νύφη στο σπίτι που φέρει το όνομα του συζύγου της. Είναι πλέον η οικοδέσποινα, αλλά υπό μία έννοια είναι και αιχμάλωτη, γιατί το σπίτι την περιορίζει στα όρια του ιδιωτικού πεδίου, κρατώντας την έτσι μακριά από τον πειρασμό μιας σεξουαλικής σχέσης με άλλον άντρα. Από αυτή την άποψη, το σπίτι αποτελεί για τον άντρα ένα είδος εγγύησης για την πατρότητα των τέκνων της συζύγου του (Wigley, 1997).

Η διαφοροποίηση των φύλων που η αρχιτεκτονική (συν-)παράγει και διαιωνίζει με τη μορφή της δομημένης πραγματικότητας, υποστηρίζεται και μέσω του θεωρητικού λόγου της αρχιτεκτονικής. Στην εισαγωγή της μελέτης του, ο Wigley επιχειρεί μία διάγνωση του προβλήματος σημειώνοντας κατόπιν:

«Η συνθήκη που ευθύνεται για την ενεργό παραγωγή διαφορών μεταξύ των κοινωνικών φύλων εντοπίζεται σε όλα τα επίπεδα του αρχιτεκτονικού λόγου: στις πρακτικές νομιμοποίησης, στην πολιτική των προσλήψεων, στα συστήματα ταξινόμησης, στη μεθοδολογία των ακαδημαϊκών διαλέξεων, στις διαφημιστικές εικόνες, στη διαμόρφωση του αρχιτεκτονικού κανόνα, στον καταμερισμό της εργασίας, στις βιβλιογραφίες, στις σχεδιαστικές συμβάσεις, στους νομικούς κώδικες, στις μισθολογικές δομές, στις πρακτικές δημοσίευσης, στη γλώσσα, τη δεοντολογία, τα σχεδιαστικά πρωτόκολλα, τον τρόπο με τον οποίο παρατίθενται τα ονόματα των δημιουργών ενός έργου, κτλ. Συνένοχη στην κατάσταση αυτή είναι σε κάθε περίπτωση τόσο η γενικότερη πολιτισμική υποταγή του θηλυκού ατόμου, όσο και η υποταγή συγκεκριμένων, μεμονωμένων γυναικών. Πρόκειται για κάτι που ενίοτε συμβαίνει απροκάλυπτα, συνήθως όμως μεθοδεύεται μέσω αθέατων κοινωνικών μηχανισμών που συντηρούν την προκατάληψη – πράγμα στο οποίο κανένας ανοιχτός σχηματισμός δεν δείχνει ανοχή.» (Wigley, 1997: 172)

Η Leslie Kanes Weisman ξεκινά το βιβλίο της *Discrimination by Design* (Διακρίσεις βάσει σχεδίου) με ένα κεφάλαιο που πραγματεύεται τις «κάστες του χώρου», στο οποίο καταδεικνύει τις εγγενείς στη γλώσσα ιεραρχικές σημασίες με τις οποίες αποδίδονται σχέσεις που αναπτύσσονται στον χώρο. Σημαντική αφετηρία για την ανάλυσή της αποτελεί η διαπίστωση ότι η αντίληψη του χώρου βασίζεται στην ανατομία μας: αντιλαμβανόμαστε τον χώρο βάσει υποδιαίρεσεων όπως πίσω-δεξιά-αριστερά, ή πάνω-κάτω. Αυτός ο τρόπος οργάνωσης δεν είναι διόλου ουδέτερος. Είναι μάλλον ιεραρχικός, εφόσον όροι όπως «δεξιά» και «πάνω» χαίρουν σαφώς μεγαλύτερης προτίμησης. Το κοινωνικό φύλο δεν είναι αμέτοχο στην ιεραρχία αυτή των νοημάτων: η πρόσοψη (ενός σπιτιού για παράδειγμα) συνιστά τη δημόσια πλευρά, η πίσω όψη την ιδιωτική, η «κορυφή» συνδέεται με τη διάνοια (και άρα με το αρσενικό στοι-

architecture in a new way as a social art, to open up the domain of architecture and to no longer limit it to monumental or representative buildings, those attempts were in the same motion more or less abandoned in order to be able to install architecture again as a superior artistic practice which clearly distinguished itself from ordinary constructing (Heynen, 2000). The 'danger' of the feminisation of the high culture by an infection with ideas from popular culture and everyday life was thus averted.

An even more recent episode of this tale is set in the 1980's and 1990's. Here the main actors are the star authors and star architects who control the architectural discourse with theoretical insights inspired by poststructuralist authors like Foucault and Derrida. In an article entitled «Everyday and 'Other' Spaces», Mary McLeod criticizes the so-called «neo-avant-garde» because they flirt with poststructuralist notions such as 'the other', while they have forgotten to focus on the most obvious 'other' spaces that exist: the spaces of daily life, the places where women, children and elderly people spend their lives. «In the United States,» she states, «the focus on transgression in contemporary architecture circles seems to have contributed to a whole atmosphere of machismo and neo-avant-garde aggression. The theoretical deconstructivist theory of language is violent and sharp, the architecture is exclusive environment - like a boy's club. (McLeod, 1996: 11) Once again, architecture is reaffirmed as a superior practice that differs from the ordinary and everyday life. As a result - or as part of this operation - the voices of women are marginalised, underestimated and sometimes even ridiculed.

CONCLUSION

The many initiatives and publications on topics that deal with architecture and gender have already caused the sensitivity of the implicit and explicit influence of gender models to increase. One cannot claim however that the unproblematic use of gender models in the theory of architecture has stopped. The influence of old traditions and practices remains very present, and not all teachers and researchers in the field follow the recent publications closely. This threatens to create the effect that 'gender and architecture' are seen as a kind of research specialisation that is only important to the directly interested parties, while the relevant insights do not seep through into the broader architectural discourse. Precisely this effect must be avoided, because it would encourage gender blindness rather than fight it.

However, not all signs are negative. The quantity of publications which continuously point to undeniable influence of gender models from different angles - equality thinking, difference thinking and constructionism - have resulted in a wider dissemination of a gender awareness within the architectural discourse. Often

χείο), η «βάση» με την ύλη, το σώμα (και άρα με το θηλυκό στοιχείο). Τα μοτίβα αυτά, που σύμφωνα με τη Weisman ενδημούν σε όλους τους πολιτισμούς (Weisman, 1992: 11), ασκούν μεγάλη επιρροή. Βαθιά ριζωμένα στη γλώσσα καθώς είναι, επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την κοινωνική πραγματικότητα, δίχως συνήθως να το συνειδητοποιούμε. Είναι πολλές οι εκφράσεις που μπορεί να αναφέρει κανείς, όπου η ιεράρχηση του χώρου παίζει σημαντικό ρόλο στη μεταφορική του δύναμη: μια «υψηλή» θέση, ένα «ευρύ» πνεύμα, ένας «αριστερός» προσανατολισμός, η γυάλινη «οροφή».

Η δευτερεύουσα θέση των γυναικών γίνεται φανερή και στον τρόπο με τον οποίο ο H. P. Berlage, για παράδειγμα, θα όριζε, το 1911, τη διαφορά μεταξύ «ωραίου» και «υψηλού». Σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό, το «ωραίο» συμπίπτει με τη γυναικεία ομορφιά, ενώ το «υψηλό» με την αντρική. Το υψηλό, θα υποστηρίξει ο Berlage, απαιτεί δύναμη πνεύματος, αμεροληψία, ελεύθερη συνείδηση. Το αναγνωρίζει κανείς στην εφαρμογή μιας αρχής αμιγώς κατασκευαστικής, ενώ οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί που ψηφούν αυτή την αρχή - ο αναγεννησιακός ρυθμός και το στυλ του αρχιτεκτονικού εκλεκτικισμού που γεννήθηκε από αυτόν - βυθίζονται σε μια διακοσμητική υπερβολή που σηματοδοτεί μια τέχνη παρηκμασμένη. Η σύγχρονη αρχιτεκτονική, στόχος της οποίας είναι η αντικειμενικότητα, βασίζεται στο αναγκαίο και το ανεπιτήδευτο. Έτσι, αποφαινεται ο Ολλανδός αρχιτέκτονας, «μπορούμε να προσδοκούμε την εμφάνιση ενός μεγαλειώδους αρχιτεκτονικού στυλ στο μέλλον, όχι ωραίου απλώς, αλλά υψηλού» (Berlage, 2001) - διατύπωση που του επιτρέπει να διαχωρίσει, με τρόπο επιδέξιο, τη σύγχρονη αρχιτεκτονική από την αυθαιρεσία και ρηχότητα μιας ομορφιάς γυναικείου τύπου, για να τη συνδέσει μάλλον με τη σαφώς ανώτερη, αντρική αρχή του υψηλού.

Οι παγιωμένες στον σύγχρονο αρχιτεκτονικό λόγο μεταφορές οπωσδήποτε ασκούν μεγάλη επιρροή, ακόμα και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε το πρόσωπο του αρχιτέκτονα. Το γεγονός ότι η μούσα του αρχιτέκτονα είναι γένους θηλυκού δεν είναι άνευ σημασίας. Η Francesca Hughes επισημαίνει πως η παραδοσιακή αντίληψη που θέλει τα αρχιτεκτονικά σχέδια να προκύπτουν από τη δημιουργική, ερωτική σχεδόν σχέση ανάμεσα στον αρχιτέκτονα και τη μούσα του, στηρίζεται στη σιωπηρή παραδοχή πως ο αρχιτέκτονας είναι άντρας (Hughes, 1996). Η μεταφορά αυτή διατηρεί την υποσυνείδητη ισχύ της, μολονότι η ρητορική της ισοτιμίας, που κηρύσσει πως το αρχιτεκτονικό επάγγελμα είναι το ίδιο ανοιχτό και προς τα δύο φύλα, έχει πλέον καθολική απήχηση στο επίπεδο του συνειδητού.

Αφορμή, όμως, για τη λειτουργία των μηχανισμών αποκλεισμού μπορεί να αποτελέσει, μεταξύ πολλών άλλων, ακόμα και η ερμηνεία του ίδιου του όρου «αρχιτεκτονική». Ο 19ος και 20ος αιώνας υπήρξαν το φόντο μιας σειράς αντιπαραθέσεων μεγάλου ενδιαφέροντος, πάγια κατάληξη των οποίων - αν και μέσα από διαφορετικές συλλογιστικές οδούς - ήταν τελικά η τοποθέτηση της γυναίκας και του θηλυκού στοιχείου σε δεύτερη μοίρα. Πολλές είναι οι γυναίκες που, ήδη από το 1850, έγραψαν για ζητήματα που σχετίζονταν με την κατοικία και την οικιακή ζωή. Στις ΗΠΑ η Catherine Beecher ήταν αυθεντία στον εξορθολογισμό του νοικοκυριού, ενώ

this awareness is reflected primarily in forms of politically correct thinking that results in, for example, avoiding populating a seminar exclusively with male speakers. This is a first step. The next would be that the feminist-inspired theory, which has recently been promoted to a recognised and valued part of the diversified field of architectural theory, would have an actual, content concerned and lasting impact on the architectural discourse and architectural practice.

Bibliography / Βιβλιογραφία

Anonymous (1980). No academic matter. Unconscious discrimination in environmental design education, in: G.R. Wekerle, R. Peterson, D. Morley (eds.), *New space for women*. Boulder: Westview Press, pp. 235-254.

Baumhoff, Anja (1997). Gleichberechtigung, Duldung or Ausschluss? Bauhäuslerinnen in der Weimarer Republik, in: Stiftung Bauhaus Dessau, Gunta Stölzl. *Meisterin am Bauhaus Dessau, Ostfildern-Ruit*: Gerd Hatje, pp. 87-92.

Berlage, H.P. (2001 – oorspronkelijk 1911). Over moderne architectuur, in: Hilde Heynen e.a., editors. *Dat is architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*. Rotterdam: 010, [te verschijnen](#).

Bloomer, Jennifer (1996). Nature Morte, in: Francesca Hughes (ed.), *The Architect. Reconstructing her Practice*. Cambridge (Mass.): MIT Press, pp. 236-251.

Boys, Jos (1996). Neutral Gazes and Knowable Objects, in: McCorquodale, Duncan; Katerina Rüedi ~~Katerina~~, and Sarah Wigglesworth (eds.) *Desiring Practices. - Architecture, Gender and the Interdisciplinary*. Londen: Black Dog, pp. 32-45.

Chadwick, Whitney (1990). *Women, Art and Society*. London: Thames and Hudson.

Cole, Doris (1973). *From Tipi to Skyscraper. A History of Women in Architecture*. Boston: I press.

Coleman, Debra (1996). Introduction, in: Coleman, Debra, Elisabeth Danze, Carol Henderson (eds.) *Architecture and Feminism*. New York: Princeton Architectural press, pp. ix-xvi.

Feuerstein, G. (1997). *Androgynos. Das Mann-Weibliche in Kunst und Architektur / The Male-Female in Art and Architecture*. Stuttgart / Londen: Menges.

Forty, Adrian (1996). Masculine, Feminine or Neuter?, in :

οι Edith Wharton και Marianna van Rensselaer ασχολήθηκαν στα γραπτά τους με την εσωτερική διακόσμηση, την τέχνη και την αρχιτεκτονική. Σταδιακά οι γυναίκες κατέκτησαν γνωστικά πεδία όπως η χωροταξία και η πολεοδομία, αλλά ποτέ δεν έγιναν αποδεκτές ως ισότιμοι κοινωνοί του αρχιτεκτονικού λόγου. Όπως σημειώνει η Diane Favro, οι γυναίκες είχαν υπό μία έννοια αποκλείσει εαυτούς από το πεδίο της αρχιτεκτονικής, επειδή τα γραπτά τους εστίαζαν σε θέματα όπως η οικιακή οικονομία και αποδοτικότητα, η υγεία, η ηθική και κοινωνική μεταρρύθμιση. Στα τέλη του 19ου αιώνα, όμως, ο αρχιτεκτονικός λόγος δεν ασχολείτο με παρόμοια ζητήματα. Στόχο είχε, πρωτίστως, τη νομιμοποίηση της αρχιτεκτονικής ως αυτόνομης μορφής τέχνης (Favro, 1996). Της εκστρατείας αυτής ηγούνταν άντρες αρχιτέκτονες που δεν έκρυβαν την περιφρόνησή τους για τη λαϊκή κουλτούρα και τις άχαρες φροντίδες της καθημερινής ζωής. Γύρω στα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ου, λοιπόν, το φύλο ήταν μια βασική συνιστώσα της ιεραρχικής διαφοράς μεταξύ «υψηλής» και «χαμηλής» κουλτούρας.

Τα πρώτα βήματα του 20ου αιώνα συνοδεύτηκαν από την εμφάνιση μιας νέας, μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Ήταν το αποτέλεσμα μιας αναθεώρησης, στο πλαίσιο της οποίας η έννοια της αρχιτεκτονικής επανεξετάζονταν με αφετηρία τον ορθό λόγο, τη λειτουργικότητα, την οικονομία και τις ιδέες της κοινωνικής μεταρρύθμισης – έπαυε δηλαδή πλέον να βασίζεται αποκλειστικά και μόνον σε αμιγώς αισθητικές αξίες (Heynen, 1999). Επρόκειτο για τα ίδια εκείνα ζητήματα που είχαν με σπάνιο σφρίγος αναλύσει νωρίτερα γυναίκες συγγραφείς. Εντούτοις, η αλλαγή αυτή στα ιδανικά της αρχιτεκτονικής δεν συνοδεύτηκε και από ανάλογες αλλαγές στην ιεραρχία όσον αφορά αφενός τις αντρικές και γυναικείες αξίες, αφετέρου τους αντίστοιχους εκπροσώπους τους. Αφανείς μηχανισμοί κατάφεραν πολύ επίδεξια να σβήσουν τα γενεαλογικά ίχνη των ιδεών και πεποιθήσεων που οι πρώιμοι εκφραστές του μοντερνισμού συμμαρζόνταν με τις φεμινίστριες και τους θιασώτες της κοινωνικής μεταρρύθμισης (McLeod, 1994. Wigley, 1995). Η σύμπτωση αυτή παραγνωρίστηκε από τους απολογητές του Μοντερνισμού, που είτε θα τόνιζαν την αρσενική καταγωγή της νέας αρχιτεκτονικής (βλ. για παράδειγμα την περίπτωση του Nikolaus Pevsner και του έργου του *Pioneers of Modern Design: From William Morris to Walter Gropius*), είτε θα την απέδιδαν στο πνεύμα των καιρών, σε ένα αφηρημένο *Zeitgeist* (βλ. για παράδειγμα το έργο *Space, Time and Architecture* του Sigfried Giedion). Οι αρχικές προσπάθειες να εννοηθεί η αρχιτεκτονική ως κοινωνική τέχνη, να καταστεί το πεδίο της περισσότερο προσβάσιμο, να μην περιορίζεται πλέον στη δημιουργία μνημειακών, ή αντιπροσωπευτικών κτηρίων, εγκαταλείφθηκαν διαμιάς σχεδόν, έτσι ώστε να εδραιωθεί εκ νέου η αρχιτεκτονική ως ανώτερη καλλιτεχνική πρακτική, που διαχωρίζε τη θέση της από την απλή, συνηθισμένη κατασκευή (Heynen, 2000). Απεφεύχθη έτσι ο «κίνδυνος» πιθανού «εκθηλισμού» της υψηλής κουλτούρας, που θα ήταν αποτέλεσμα της έκθεσής της σε ιδέες ριζωμένες στη λαϊκή κουλτούρα και το βίωμα της καθημερινότητας.

Μία πιο πρόσφατη ακόμα εξέλιξη αυτής της ιστορίας σημειώνεται στις δεκαετίες του '80 και '90: πρωταγωνιστές, σε αυτή την περίπτωση, δεν είναι άλλοι από τους αστέρες της αρχιτεκτονικής θεωρίας και πράξης που κατευθύνουν την πορεία του αρχιτεκτονικού λόγου μέσα από θεωρητικές αναλύσεις βασισμένες στον μεταστρου-

McCorquodale, Duncan; Katerina Rüedi Katerina, and Sarah Wigglesworth, editors. *Desiring Practices. - Architecture, Gender and the Interdisciplinary*. Londen: Black Dog, pp. 140-156.

Franck, Karen A. (1989). A Feminist Approach to Architecture, in: Ellen P. Berkely, Matilda McQuaid (eds.) *Architecture A Place for Women*. Londen: Smithsonian Institution press, pp. 201-218.

Hermanuz, Ghislaine (1996). Housing for a Postmodern World, in: Diana Agrest, Patricia Conway, Leslie Kanes Weisman (eds.), *The Sex of Architecture*. New York: Harry N. Abrams, pp. 233-240.

Fausch, Deborah (1996). The Knowledge of the Body and the Presence of History – Towards a Feminist Architecture, in Debra Coleman, Elizabeth Danze, Carol Henderson (eds.). *Architecture and Feminism*. New York: Princeton Architectural press, pp. 38-59.

Favro, Diane (1996). The Pen is Mightier Than the Building: Writing on Architecture 1850-1940, in: Diana Agrest, Patricia Conway, Leslie Kanes Weisman (eds.), *The Sex of Architecture*. New York: Harry N. Abrams, pp. 295-308.

Heynen, Hilde (1999). 'What belongs to architecture?' Avant-garde ideas in the modern movement", in *The Journal of Architecture*, Vol. 4, N. 2, Summer 1999, pp. 129-138

Heynen, Hilde (2000). ~~Plekken van het dagelijkse. Over vrouwen in de architectuurkritiek~~, in Archis, 4-2000, pp. 58-64.

Hughes, Francesca (ed.) (1996). *The Architect. - Reconstructing her Practice*. Cambridge (Mass.) & Londen: MIT press.

Kahn, Andrea (1996). Overlooking: A Look at How we Look at Site or ... site as 'discrete object' of desire, in: McCorquodale, Duncan; Katerina Rüedi Katerina, and Sarah Wigglesworth (eds.) *Desiring Practices. - Architecture, Gender and the Interdisciplinary*. Londen: Black Dog, pp. 174-185.

Lobell, Mimi (1989). The Buried Treasure. Women's Ancient Architectural Heritage, in: Ellen P. Berkely, Matilda McQuaid (eds.) *Architecture A Place for Women*. Londen: Smithsonian Institution press, pp. 139-158.

~~Loeckx, André (1993). Het huis en de baan. Moderniteit en wonen in Kabylië, in Hilde Heynen (ed.), Wonen tussen gemeenplaats en poëzie. Opstellen over stad en architectuur. Rotterdam: 010, pp. 37-66.~~

McLeod, Mary (1994). Undressing Architecture: Fashion, Gender and Modernity, in: Deborah Fausch, e.a. (eds.), *Architecture. - In Fashion*. New York: Princeton Architectural press, pp. 38-123.

McLeod, Mary (1996). Everyday and 'Other' Spaces, in: Debra Coleman, Elizabeth Danze, Carol Henderson (eds.). *Architecture*

κτουραλισμό των Foucault και Derrida. Σε ένα άρθρο της με τίτλο "Everyday and 'Other' Spaces" (Καθημερινοί και «άλλοι» χώροι), η Mary McLeod επικρίνει το γεγονός ότι η επονομαζόμενη «νέο-αβανγκάρντ» φλερτάρει με μεταστρουκτουραλιστικούς όρους όπως εκείνος του «άλλου», τη στιγμή που αδυνατεί να εστιάσει στους πλέον προφανείς χώρους που στεγάζουν αυτή την ιδιότητα: τους χώρους όπου κυλά η καθημερινή ζωή, όπου γυναίκες, ηλικιωμένοι και παιδιά περνούν τις μέρες τους. «Στις ΗΠΑ», σημειώνει η McLeod, «η έμφαση που οι σύγχρονοι αρχιτεκτονικοί κύκλοι δίνουν στην έννοια της παράβασης δείχνει να ευθύνεται για ένα γενικότερο κλίμα macho αντρισμού και μιας επιθετικότητας που φέρει τα διακριτικά της νέο-αβανγκάρντ. Η αποδομητική θεωρία της γλώσσας είναι οξεία και βίαιη, η αρχιτεκτονική είναι ένα περιβάλλον που βασιζέται στον αποκλεισμό – σαν λέσχη αγοριών.» (McLeod, 1996: 11) Επιβεβαιώνεται έτσι ξανά η υπεροχή της αρχιτεκτονικής έναντι του κοινού, καθημερινού βίου. Αποτέλεσμα – ή ίσως αναπόσπαστο κομμάτι αυτής της συνθήκης – είναι η περιθωριοποίηση, υποτίμηση, ακόμα και ο χλευασμός, της γυναικείας φωνής.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η πληθώρα πρωτοβουλιών και δημοσιεύσεων γύρω από ζητήματα που αφορούν την αρχιτεκτονική και το κοινωνικό φύλο έχει ήδη αυξήσει την ευαισθητοποίηση απέναντι στις ρητές και υπόρητες επιδράσεις των έμφυλων προτύπων. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως η άκριτη χρήση παρόμοιων προτύπων στην θεωρία της αρχιτεκτονικής είναι παρελθόν. Παλιές παραδόσεις και πρακτικές εξακολουθούν να είναι παρούσες και να καθορίζουν τα αρχιτεκτονικά πράγματα, ενώ θα ήταν αναληθές να υποστηρίξει κανείς πως όλοι οι καθηγητές και ερευνητές στον χώρο παρακολουθούν στενά την πρόοδο των σχετικών δημοσιεύσεων. Αυτό εγκυμονεί τον κίνδυνο να θεωρηθεί τελικά η σχέση κοινωνικού φύλου και αρχιτεκτονικής πεδίο ερευνητικής εξειδίκευσης που αφορά μονάχα τους άμεσα ενδιαφερόμενους, εμποδίζοντας συγχρόνως τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας από το να μοιλάσουν το ευρύτερο πεδίο του αρχιτεκτονικού λόγου. Μια τέτοια εξέλιξη θα έπρεπε να αποφευχθεί, γιατί αντί να αναδεικνύει το κοινωνικό φύλο και τον ρόλο του, θα συνέβαλε μάλλον στην αποσιώπησή τους.

Δεν είναι όμως όλοι οι οιωνοί κακοί. Οι δημοσιεύσεις που εξακολουθούν να επισημαίνουν την αδιαμφισβήτητη επιρροή των έμφυλων προτύπων, προσεγγίζοντάς τα από διαφορετικές σκοπιές – θεωρία της ισότητας, θεωρία της διαφορετικότητας, θεωρία της κοινωνικής κατασκευής – έχουν συμβάλει σε μια γενικότερη αφύπνιση συνειδήσεων στο πεδίο της αρχιτεκτονικής όσον αφορά το φύλο. Συχνά αυτό εκφράζεται με τη μορφή μιας πολιτικής ορθής σκέψης, που έχει ως αποτέλεσμα – μεταξύ άλλων – το να αποφεύγεται, λόγου χάριν, η στελέχωση ενός σεμιναρίου αποκλειστικά και μόνο με άντρες εισηγητές. Είναι ένα πρώτο βήμα. Στο μέλλον, καλό θα ήταν να δούμε τη φεμινιστική αρχιτεκτονική θεωρία, που πρόσφατα αναγνωρίστηκε ως ένα πολύτιμο και αναπόσπαστο κομμάτι του πολύμορφου θεωρητικού λόγου της αρχιτεκτονικής, να ασκεί μια πραγματική, ουσιαστική και διαχρονική επίδραση στον αρχιτεκτονικό λόγο και την αρχιτεκτονική πρακτική.

and Feminism. New York: Princeton Architectural press, pp. 1-37

Olsen, Donald (1991). *De stad als kunstwerk: Londen, Parijs, Wenen*. Amsterdam : Agon.

Paravicini, Ursula (1990). *Habitat au féminin*. Lausanne: Presses Polytechniques et Universitaires Romandes.

Ruskin, John (1901). *Of Queens' Gardens*, in John Ruskin, *Sesame and Lilies and The Crown of Wild Olive*. New York: The Century Co.

Schoonjans, Yves (1997). *Au bonheur des dames*. *Vrouw, smaak en het burgerlijk interieur in de negentiende eeuw*, in *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, nr 70, 18-2, pp. 136-152.

Scott-Brown, Daphne (1989). *Room at the Top? Sexism and the star system in architecture*, in: Ellen P. Berkely, Matilda McQuaid (eds.) *Architecture A Place for Women*. Londen: Smithsonian Institution press, pp. 237-246.

Spain, Daphne (1992). *Gendered Spaces*. Chapel Hill & London: The University of North Carolina press..

Stahl, Gisela (1982). *Van huishoudkunde tot huishouding of hoe een huis een woning wordt*, in: Van Meijel, Sun, e.a., editors. *Vrouwendomicilie en mannendominantie*. Reader over vrouwen, wonen en de gebouwde omgeving. Amsterdam, SUA, pp. 51-82.

Staut, Danie (1993). *Emancipatie en ruimtelijke ordening*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening. Leuven: KULEuven, ISRO.

Stokkers, Anja, Lidewij Tummers (1987). *Vrouwen eisen de straat terug ... en de rest*, in: Hinterthür, Heide e.a. (eds.) *Het vertrek - Vrouwen schrijven over ruimte in architectuur en literatuur, fotografie en film*. Delft: Studium Generale.

Sutton, Sharon E. (1996), *Resisting the Patriarchal Norms of Professional Education*, in: Diana Agrest, Patricia Conway, Leslie Kanes Weisman (eds.), *The Sex of Architecture*. New York: Harry N. Abrams, pp. 287-295.

Tessenow, Heinrich (1982). *Geschriebenes. Gedanken eines Baumeisters*. Herausgegeben von Otto Kindt. Braunschweig / Wiesbaden: Vieweg.

Torre, Susana (ed.) (1977). *Women in American architecture: a historic and contemporary perspective*. New York: Whitney Library of Design.

Valéry, Paul (2001 – oorspronkelijk 1921). *Eupalinos of de architect*, in: Hilde Heynen e.a., editors. *Dat is architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*. Rotterdam: 010, te verschijnen.

Van der Stighelen, Katlijne (1999). *De craquelures van Lady Pictura*. Over onbegrepen vrouwen en onderschatte modellen, in: Bart Raymaekers, André van de Putte (eds.), *De mens en zijn wereld morgen*. Lessen voor de eenentwintigste eeuw. Leuven: Universitaire Pers / Davidsfonds, pp. 222-246.

Van Meijel, Sun (1981). *Ruimte voor vrouwen?* Amsterdam: Sociaal Geografisch Instituut (geciteerd in Staut 1993: 41)

Van Schendelen, M., Y. Vehmeyer, M. Verloo (1982). *Vrouwen en gebouwde omgeving*. Inleiding, in: Van Meijel, Sun, e.a., editors. *Vrouwendomicilie en mannendominantie*. Reader over vrouwen, wonen en de gebouwde omgeving. Amsterdam, SUA, pp. 9-22.

Vitruvius (1997). *Handboek bouwkunde*. Vertaald door Ton Peters. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep.

Weisman, Leslie Kanes (1992). *Discrimination by Design. - A Feminist Critique of the Man-Made Environment*. Urbana and Chicago: University of Illinois press.

Wekerle, G.R., C. Whitzam (1995). *Safe Cities. Guidelines for Planning, Design and Management*. New York: Van Nostrand Reinhold.

Wigley, Mark (1995). *White Walls, Designer Dresses.- The fashioning of modern architecture*. Londen: MIT press.

~~Wigley, M. (1997). Zonder titel. De behuizing van gender, in Tijdschrift voor Vrouwenstudies, nr 70, 18-2, pp. 171-190.~~

Wolff, Janet (1990). *The Culture of Separate Spheres: The Role of Culture in Nineteenth-Century Public and Private Life*, in Janet Wolff *Feminine Sentences. - Essays on Women and Culture*. Cambridge: Polity press, pp. 12-33.